

ПОМАЋАРИВАЊЕ У БИВШОЈ УГАРСКОЈ, 1935.

Садржај

Предговор

I. Борба за равноправност народа у Угарској

II. Развојачење војне границе и претварање вероисповедних школа у комуналне

III. Мађарски језик у народносним основним школама

IV. Апоњијев школски закон

V. Основне школе у служби помађаривања

VI. Средње школе у служби помађаривања

VII. Помађаривање од колевке па до гроба

VIII. Кад мађарски државници говоре „родољубиво”

Сат. 325 327

804-6

ПОМАЂАРИВАЊЕ у БИВШОЈ УГАРСКОЈ

— ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКИХ ШКОЛА —

БИБЛИОТЕКА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

БР. 6214

НАПИСАО

Д-р ДИМИТРИЈЕ КИРИЛОВИЋ

НОВИ САД

1935

Итв.бр.

400

broj 5/2. 400

1450

ПРЕШТАМПАНО ИЗ ГЛАСНИКА ИСТОРИСКОГ
ДРУШТВА У НОВОМ САДУ, КЊИГА VII (1934).

СРЕМ. КАРЛОВЦИ
СРПСКА МАНАСТИРСКА ШТАМПARIЈА

ПРЕДГОВОР

Од закључења Тријанонског уговора о миру Мађари стално воде акцију за његову ревизију. Томе циљу служе, са једнаком истрајношћу, поред званичне Мађарске, још и разне специјалне приватне институције, штампа и многи угледни појединци.

Овом акцијом се Мађари уједно труде да докажу, да им је учињена највећа неправда тиме што су им одузете поједине покрајине и, што је врло интересантно, при томе нарочито подвлаче, да су они према својим националним мањинама у бившој Угарској свагда поступали до крајности толерантно и хумано, како се према мањинама није поступало ни у једној другој држави. Све оптужбе о угњетавању националних мањина и о њиховом насилном помађаривању, Мађари се труде да докажу да су без икаква стварна основа.

Кад се ствари испитају, долази се до закључка да је истина у суштој противности са овим мађарским доказивањима. Уколико су неке националне мањине у Угарској имале извесних културно-просветних установа, основаних и одржаваних по цену великих борби и са пуно пожртвовања, Мађари се не могу позивати на њих да би доказали своју толеранцију и либералност. Те установе су, међу које је спадала и новосадска српска гимназија, сомборска српска учитељска школа и онај незнатан број српских вероисповедних школа, створене раније, у сасвим

другим приликама, и оне су имале своје посебно историско право. Па и оне су, као сасвим немиле установе, само трпљене и њима су угарске власти већ бројале последње часове. А све то имало је да послужи оном крајњем циљу којем су Мађари са планом ишли: претапању свих националних мањина у мађарски народ. Да би постигли тај циљ, угарска влада је у национално-културном погледу толико угуњетавала своје мањине, колико се то можда нигде у просвећеном свету није чинило. Тамо где је постојало насилно однарођавање, тамо, дакле, није могло бити толеранције и хуманости.

Ми смо у овој расправи приказали ту мађаризаторску акцију и то углавном само с обзиром на школску политику угарске владе, коју је она сматрала најважнијим средством за помађаривање и за коју нам је стајало на располагању највише аутентичних и неоспорних докумената из званичних и других мађарских извора. Код овог приказа главну пажњу смо обратили српском народу; о другим националним мањинама Угарске говоримо узгредно, само уколико су оне у одбрани својих права иступале заједно са Србима. Иако је мађаризација уствари старијег датума, ми смо за полазну тачку узели 1867 годину, када су Мађари постали искључиви господари Угарске те, према томе, када се помађаривање заправо могло да развије у свима правцима.

Октобра 1934.

Д-р Дим. К.

ГЛАВА I

Борба за равноправност народа у Угарској

Нагодба између Аустрије и Угарске од 1867 — Мађари не испуњавају дата обећања народностима — Стварање јединствене мађарске државе — Срби себе смашрају за посебан народ у политичком и етничком смислу — По мађарском учењу, народности су Мађари у политичком смислу — Закон о равноправности народности — Народности предлог о равноправности народности — Српски народ против народног закона

Када је револуционарни покрет од 1848/9 г. савладан, у Аустрији је заведена још јача централистичка и апсолутистичка управа него што је пре тога покрета постојала. За време од 1849 до 1859 г., Бахов систем централизације и германизације подједнако је тиштао како словенске и романске народе у Аустрији, тако исто и Мађаре. Губитак једног дела Ломбардије после пораза код Солферина 1859, присилио је Аустрију на попуштање националним тежњама својих народа. Октобарска диплома од 1860 и фебруарски патент од 1861 претсказивали су слободнији политички живот у хабсбуршкој монархији. За време од 1860 до 1867 бечка влада се колебала око уређења државе на дуалистичкој или на федеративној основи. После пораза код Кенигрца, 1866, у аустријско-пруском рату, бечка влада се коначно одлучила за дуализам. Тако је од централистичке Аустрије створена дуалистичка Аустро-Угарска. У почетку 1867 примила је новообразована пар-

ламентарна угарска влада, на челу са грофом Јулијем Андрашијем, управу над земљом.

Од нагодбе између бечке и пештанске владе Срби, са осталим народима Угарске, иако нису били одушевљени њоме, ипак су много очекивали у погледу свога националног и политичког живота. У ту сврху су они чак потпомагали Мађаре, борећи се заједнички против бечког централизма и апсолутизма. Ово нарочито вреди за Србе, када су увидели да су у народном покрету од 1848/9 узалуд пролевали крв за посебну српску територију и да више немају да очекују остварење својих тежњи од бечке владе. Мађари, да би појачали свој положај према бечкој влади, радо су се мирили са свима оним народима с којима су били у непријатељству за време народног покрета. Они су овима чак давали најлепша обећања у погледу њихова националног развитака а народи су овим обећањима Мађара веровали, јер су претпостављали да ће онај који се бори за своју народност умети уједно да поштује право на слободан развитака туђе народности.

Нарочито су Срби били склони да верују овим обећањима, јер су поред тога још мислили да је грађански рат из 1848/9 довољно поучио Мађаре, да им се народносна политика не може више кретати у оним уским шовинистичким границама у којима се она дотле кретала. Али су се Срби, као и остале националне мањине Угарске, у тим својим надама љуто преварили. „У борби Угарске против Беча — писао је касније о тим догађајима Полит — Милетић и ми сви који смо били око њега држали смо да је главна ствар да Угарска добије своју самосталност према Бечу, па да ће онда Срби и друге народности Угарске у слободним установама наше отаџбине имати доста простора да утврде и унапреде

своју народност. То беше велика заблуда, ради које је Милетић у вацком затвору често уздисао¹. Мађари су уз помоћ Срба и осталих народа Угарске оборили бечки централизам и апсолутизам, али су сву власт у држави узели у своје руке, помоћу које су свим силама настојали да од полиглотне Угарске створе јединствену мађарску државу. Народностима Угарске, па дакле и Србима, није ништа помогло што су своју савезничку улогу према Мађарима у борби за уставна права до краја верно одиграли. Мађари су мирно преко тога прешли; они су један део свога плана, ослобођење од Беча, остварили, и сад им је преостало да само још и други део свога плана, претапање националних мањина у Мађаре, успешно изведу.

Под таким околностима, Срби су нагодбом највише изгубили, далеко више него и једна друга етничка група, јер су благодарећи својим привилегијама имали врло знатна преимућства у ранијем државном систему. После укидања Војводине, укинута је убрзо и војна граница која им је бар донекле могла да обезбеди слободан национални живот.

Срби у Угарској су одувек себе сматрали за посебан народ у политичком и етничком смислу, коме припада посебан политички положај у држави. Свест о томе они су најбоље манифестовали у сталној тежњи за посебном територијом и својим поглавицом. То најбоље доказују како устанак Срба у Банату од 1594 и случај грофа Ђурђа Бранковића, тако исто, и нарочито, она настојања која су дошла до изражаја приликом велике сеобе од 1690.² Срби

¹ Д-р Мих. Полит-Десанчић, † Кошут. Браник бр. 29 од 1894.

² Д-р Д. Ј. Поповић, Проблеми Војводине. Београд 1925, 7.

су, благодарећи својим војничким способностима које је Аустрија умела изванредно да искористи у многим ратовима, постали један од најважнијих фактора у држави, на основу чега су добили посебан положај.³ Свесни својих услуга које су учинили династији и држави, и свог изузетног положаја, Срби су и на сабору у Темишвару, 1790, тражили посебну територију као административну целину. Не добивши је тада, они су поновили овај свој захтев на мајској скупштини у Карловцима 1848. Царским патентом од 1 децембра 1848 добили су Срби посебну територију од делова Срема, Баната и Бачке, под именом Војводство Србије и Тамишки Банат. Али ово „политично биће народа српског с ове стране“ нити је по свом уређењу одговарало жељама Срба нити је дуго трајало. Седиште Војводине бачено је на периферију њену, у Темишвар, где Срби ни већину свога становништва нису имали; управа њена поверена је Немцу, царском генералу, а систем владавине оличен је био у Баховом апсолутизму. Па и така Војводина није дуго постојала. Њу је Беч већ 1860 жртвовао Мађарима, којима привилеговани положај српскога народа није могао да иде у рачун с обзиром на њихову империјалистичку тежњу, да створе јединствену државу „од Карпата до Јадрана“, са јединственим политичким народом. „Тога ради — писао је Светозар Милетић 1860 у свом знаменитом туцинданском чланку, сећајући се на несрећну 1848/9 г. — нисмо толика добра изгубити, нисмо толику крв пролити, нисмо толике матере, удовице и децу у црно завити морали“.⁴ Војводина је у Бечу и Пешти сарањена, „али не и у срцима честитих Србаља“. Срби су и даље остали верни својој традицији, тражећи да

³ Ibid., 10.

⁴ Српски дневник бр. 102 од 1860.

Угарска постане федеративна држава, која би једино била у стању да обезбеди својим народима њихов слободан националан и културан развитак. „Угарска — по речима Милетићевим у споменутом туцинданском чланку, који је цео српски народ прихватио за свој програм — само федеративно, са политичком супремацијом мађарског народа постојати може; сваки је други пут наличан на Бахов систем, ма и калајем немачко-мађарске слободе помазан био“.⁵

Зато када је на благовештенском сабору у Карловцима, 1861, имао прилику да се поново изјасни о својим жељама у политичком погледу, српски народ је захтевао да се Срем, Банат и Бачка организују као посебна област, под именом Војводина Српска. Уједно је тражио за ову област самосталну српску управу (војвода, војводски савет и обласна скупштина) са српским званичним језиком.⁶

У то време код свих културних народа Европе један од најважнијих чинилаца у њиховом политичком животу била је народна свест. Она је давала потстрека народима да укорак иду са напретком материјалне и духовне културе. Принцип једнакости, прокламован у француској револуцији, давао је једнака права свима народима, онима у хомогеним исто тако као и онима у полиглотним државама, да учествују у културном развитку. Народи су сматрали да им је могуће дати свој прилог опште човечанској култури само развитком властите културе. И тежња српскога народа у Угарској је била да не заостаје у културном напретку. Као први услов у овоме била му је, по сваку цену сачувати све оне елементе који чине народну свест; а ти су елементи, како их је истицао и Милетић, језик, име, историја,

⁵ Ibid.

⁶ Јован Ђорђевић, Радња благовештенског сабора 1861

обичаји и азбука. Срби су били уверени да један народ може своју народну свест најбоље сачувати, ако живи на својој посебној политичко-административној територији, где му се пружа могућност да бар донекле управља сам својом судбином. Зато су Срби са осталим народима Угарске тражили федеративно уређење државе, а како је већ дошло до нагодбе, онда макар и ариондацију, заокружење, жупанија на народносној основи.

Мађари су, међутим, имали друкчије погледе на политички положај народности Угарске. Они су желели државу са јединственим народом; по њиховој тези, постоји само једна држава, Угарска, са једним политичким народом, мађарским. Народности Угарске никако нису могле да прихвате ово становиште Мађара, јер је оно водило насилној асимилацији. Срби су одмах јасно прозрели планове Мађара, и у својим протестима против настранога и шовинистичког схватања мађарских државника о јединственом политичком народу у Угарској пребацивали су они Мађарима за неверство које су учинили према својим доскорашњим савезницима у борби против централизма бечке владе. Тако је писала новосадска „Застава“ 1875: „Докле су Мађари стењали заједно с другим народима Угарске под јармом тешка апсолутизма и несносне бечке централизације, докле су и сами призивали права народностима. Кад пак дође Угарска до самосталнога положаја, шта учинише Мађари? Сви знамо. Угарска у новој ери својих државних права није више Угарска отаџбина својих народа, него држава Мађарска, држава мађарског народа. Оглунувши се према начелу самога века, ма да је оно баш данас најснажнији елемент, изумеше мађарски државници доктрину о политичкој народности или народу, као праву фирму

и лозинку своје бесправне тежње за помађаривањем свега што у Угарској није мађарско. Битни захтев опстанка државног: политичку целину и јединство државно идентификоваше с мађарским типом државе, као да је угарска мађарска народна држава, која без мађарског типа не може постојати и заоштрљиве је у копље против праведних и правних захтева немађарских народа у сврху сачувања и развијања своје народности“.⁷

Број Мађара у Угарској био је знатно мањи од броја народности. Овај је однос трајао све до времена, када су се при крају прошлога века последице мађаризације јасно већ опајале. Тако је 1787 број Мађара износио свега 2,322.000, а број Немађара 5,681.000. У сличном бројном односу су били Мађари још и на почетку 19 века; 1809 је било на територији Угарске 3,000.000 Мађара а 7,000.000 Немађара. Али овај однос се променио у корист Мађара а на штету народности од времена када су сами Мађари вршили попис становништва^{7а} и када је цео државни апарат ступио у службу насилне мађаризације, па и статистика.⁸ Тако, 1900 мађар-

⁷ Застава од 7 (19) маја 1875.

^{7а}а. Додуше, још код пописа од 1869 Мађари нису смели да узму у обзир ни народност ни матерњи језик, већ само веру. „Az 1869-iki népszámlálásnál tudvalevőleg politikai aggodalmaskodásból elejtették a nemzetiséget, az anyanyelvet tudakoló kérdést...“ V. Budai László, A sztatistika elmélete és története. Bpest 1923, 70.

⁸ Jászy Oszkár, A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bpest 1912, стр. 359: „Pusztán a legutolsó három évtized népszámlálási adatainak feldolgozása ugyanis, melyek alatt a tervszerű, sőt erőszakos állami és társadalmi magyarosítás szükségének gondolatát hangoztatták a fórumon, a tárgyilagos kutatóban azt az aggodalmat kelti fel, hogy vajjon ezen időszaknak a magyarságra nézve kedvező eredményei nem a népszámlálási apparatunak megfelelő befolyásolására vezethe-

ски попис показује већ 51.4% (8,500.000) оних којима је мађарски био матерњи језик, а 48.6% (8,100.000) оних којима је немађарски био матерњи језик. Код првог идућег пописа становништва који се обавио десет година касније, 1910, статистика је забележила већ 54.5% (9,944.628) Мађара, а свега 45.5% (8,319.905) Немађара. Овај нагли прираст мађарског становништва мађарски писци, и они демократски расположени, као на пр. Јаси, тумаче углавном јачим наталитетом мађарског народа и његовом природном асимилационом способношћу. Уствари, овај прираст, уколико није фалсификован у корист Мађара, а било је у знатној мери и тога, јесте углавном последица насилне асимилације која је потекла из тежње за стварањем јединственог народа, а што је отпочело већ годину дана после нагодбе са Аустријом 44-тим законским чланком од 1868.

Овај закон, који је назван законом о народносној равноправности, по свом садржају ни најмање не одговара овом називу, јер он заправо само одређује у којим службеним приликама могу народности да се служе својим матерњим језиком. Пошто је овим законом употреба народносних језика ограничена и пошто је њиме само мађарски језик проглашен за званичан, односно државни језик (államnyelv), не може се тврдити да је овим законом успостављена равноправност народности. Како је овим законом за натполовичну већину становника Угарске ограничено право службене употребе њиховог матерњег језика, то је заправо њиме ударен темељ

tök-e vissza? És tényleg, nemzetiségi tanulmányaim során sürűn hallottam panaszoikat az ország különböző vidékein, hogy a népszámlálási biztosok a nép tudatlanságát vagy önállótlanágát felhasználva, a magyar anyanyelvű népesség számának kedvezőbb feltűntetésére törekedtek”.

неравноправности народа у Угарској, која ће да поведе Мађаре отвореном помађаривању.

Поред давања пуне важности државном језику, 44 законски чланак из 1868 са својих 29 § регулисао је употребу народносних језика у општинама и жу-

Д-р Светозар Милетић

панијама, код централних и црквених власти, код суда и у школама. Два члана овога закона, 26 и 27, дозвољавају свима грађанима без разлике на народност могућност удруживања у културне и привредне сврхе, и стицање чиновничких звања. То је све што

су народностима дозволили тадашњи либерални претставници мађарског народа Андраши, Деак и Етвеш, борци против локалног партикуларизма. Али се тиме народности, разуме се, нису могле помирити. За њих је успостава грађанске равноправности на основу употребе језика, и то још ограничене употребе, без територијалне самоуправе, значила само стварање могућности за насилну асимилацију. Да скупштинска већина која је изгласала овај закон није ни према овим концесијама била искрена — ту могућност дозвољава и Оскар Јаси, који иначе види у њему остварене племените принципе — доказ је то, што се већина одредаба овога закона не само касније, већ ни одмах на почетку његова ступања на снагу није извршивала. Само је једна одредба била стално на снази, а то је она по којој су све народности Угарске проглашене у политичком погледу за јединствен и неделив мађарски народ.⁹

Насупрот мађарском становништу, народности су желеле да се народносна равноправност тако реши како би се оне признавале за посебне нације, које би дошле до потпуног изражаја у жупанијама, а које би жупаније имале да се заокруже тако да у свакој од њих већину становништва чини један од разних народа Угарске. То су били захтеви који су донекле одговали старим тежњама Румуна у погледу на аутономију Ердеља, Словака изражених на скупштини у Турчанском Светом Мартину 1861 и захтевима Срба изражених исте године на благовештенском сабору. Велимо донекле, јер оно што су Срби на пр. 1868 очекивали од арондирања жупанија само је одговарало духу, али се није сасвим

⁹ Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet...

поклапало са оним што су они 1861 очекивали од успостављања Војводине. Међутим, и овако силом прилика измењен предлог „садржавао је довољно либералних одредаба којима би се могли одбијати таласи мађаризације на коју су Мађари стално мислили“. Опасност од проглашења свих народа Угарске за мађарски народ у политичком смислу, народности су добро осетиле кад су предлагале да се Мађари, Румуни, Срби, Словаци, Русини и Немци признају за равноправне историске и одомаћене (meghonosított) народе, чије ће заједничко име бити „угарски“ народ (peuple hongrois) а никако „мађарски“ (magyar). Сем тога, народности су тражиле, као што смо споменули, заокружење жупанија и изборних срезова у којима би један од земаљских народа имао апсолутну или релативну већину, са његовим језиком као званичним у администрацији, правосуђу и школству.¹⁰

Закон о народностима дошао је на решавање пред угарску скупштину 12 новембра 1868. У скупштинској седници је Фрања Деак бранио тезу о јединственом политичком мађарском народу а барон Јосиф Етвеш је одбијао народносни предлог о арондацији жупанија, пошто би се, по његову тврђењу, сваких десет година пописом становништва морало установити која заправо народност има бројну надмоћ. Етвеш је још одбијао предлог скупштинске мањине и тиме, што он не би био у стању да задовољи и угарске Немце, који би, иако их је велик број, због територијалне расејаности, у свима жупанијама остали у мањини. Уствари, сви су ови разлози били од споредног значаја. Главно је било и Деаку и Етвешу не

¹⁰ Застава од 1 фебруара 1867 и Jászy O., A nemzeti államok kialakulása, 350—353.

дозволити да се народносно питање реши на основу државоправно-територијалне аутономије, пошто би тако решење, по њихову убеђењу, довело у питање интегритет државе. Они су мислили да се у одредбама народносног закона налази довољно гаранција за обезбеђење културног развика народности у свима правцима. Народности су, међутим, у одбацивању предлога о арондацији жупанија гледали спречавање постављања бедема за заштиту националности и стварање могућности за асимилацију.

Ослањајући се на тезу о једном политичком народу, Мађари су у расправи о овом закону доказивали чак да у Угарској уопште не постоји народносно питање. Етвеш је због тога замерао народносним посланицима што говоре у име народности, кад они „нису заступници народности већ заступници земаљски“. Као да је извесну привидну концесију мађарској тези хтео да учини румунски посланик Александар Мочоњи, када је пристао да у Угарској има само један политички народ, додајући одмах да је тај народ *mixtum compositum* разних народности, од којих свака за себе има једнака права као и друга и то не само на хартији него и у свима манифестацијама живота.

Народносни посланици су били свесни ситуације и зато су сву важност поклонили расправи овога закона, „знајући да говоре Европи, а осећајући да је то последње куцање на врата споразума са Мађарима“. Али се исто то о схватању значаја решавања народносног питања не може рећи и за Мађаре. Милетић је тада писао, да је „у овом питању, које интересује милионе становника Угарске, које се шта више народног њиховог живота тиче, сабор једва кадикад луцидан интервал, светле тренутке имао; иначе су једни (посланици) по коридорима саборнице

шетали, други се у саборници самој разговарали, кикотали, да би тим малоуважење своје показали“. Ово судбоносно питање за Угарску решено је помоћу мађарске бројне надмоћности у скупштини. Закон је изгласан, а 24 српска и румунска посланика, кад нису могли друкче да протестују против насиља, они су протестовали напуштањем скупштине.¹¹ „За држање претставника мађарског народа у питању народности — вели Васа Стајић — има само једна реч која га тачно обележава: вероломство... Презрев народности, Мађари сасвим везаше своју бродницу уз трошне бродове Аустрије и Турске. Они године 1868 не хтедоше поћи од свога законског предлога из године 1861, нити пристадоше да се српско или народносно питање решава пре крунисања; не признадоше тиме овом питању „бар толико вредности и важности, колико монопољу дувана“. А кад добише и одговорно министарство и изврши се крунисање Фрање Јосифа; кад је само од њих зависило решавање народносног питања, и онда је доношење закона о томе дошло на дневни ред тек при крају, пред гашење мандата сабору 1866—1868, као четрдесетчетврти законски чланак од 58, колико их је изгласано 1868.“¹²

Као што су се народносни посланици борили против неправедног закона о народностима, тако је исто и народносна штампа грмела против мађарске злоупотребе власти са пуном вером да ће се Мађарима ова ускогруда политика кад-тад осветити. „Застава“, орган Милетићеве странке, у којој је тада био читав српски народ у Угарској, заузела је потпуно непомирљив став против империјализма мађар-

¹¹ Васа Стајић, Светозар Милетић. Живот и рад. Нови Сад 1926, 243.

¹² Ibid., 240.

ског. Њено писање поводом народносног закона најбоље тумачи непоколебиво убеђење да су Срби у Угарској посебан народ коме Мађари „у чијим се рукама баш случајно државна моћ и власт нашла“, не могу никакву милост да деле. На основу проглашења народности за мађарски народ у политичком смислу, народност је уједно тиме сведена на степен грађанина, полгара, који само ту слободу може имати, „да се слободно одродити и помађарити сме“. „Насупрот мађарској девизи: *мађарска* Угарска, па ма и не била слободна и срећна, наша је девизи, писала је „Застава“, слободна срећна Угарска, а *никако* само мађарска. Видећемо под којим ће законом победа бити — ако само крај борбе не буде: ни слободна, ни мађарска Угарска“. Предвиђено одобрење да народности могу у општинским, црквеним и муниципалним скупштинама и својим матерњим језиком говорити, „Застава“ је овако коментарисала: „То значи толико, колико да се народности милост даје да не мора лајати, јер којим би језиком иначе могао Србин, Румун итд. говорити у чисто својим, па још црквеним општинама?... И које вама Мађарима дао право да ви установљујете како ће ко моћи у својим црквеним општинама говорити? Не присвајате ли тиме себи право други пут казати, да није слободно својим матерњим по мађарским језиком и у црквеним скупштинама говорити?“ Ни против других одредаба у закону „Застава“ није имала блаже изразе осуде. На одредбу да виша црквена тела и власти (§ 15) морају, ради државног надзора, записнике водити и на мађарском језику, „Застава“ је приметила да је то зато, да се у министарству просвете не морају намештати људи који разне земаљске језике говоре, већ да могу само они бити понамештани који само мађарски знају. „Лепа равноправност, додаје „За-

става“, и лепа уставна, па ма и само лична слобода и једнакост. То Мађари нису ни године 1848 захтевали, кад су мислили да су други народи мрави, да само једва чекају да утону у море велике мађарске државе. Та то је крајњи безобразлук!¹⁸

Схватање Срба и осталих народности о свом положају у Угарској после нагодбе са Аустријом јасно је изражено и у овим речима „Заставе“ које је писала пре него што је народносни закон изгласан: „Да Мађарима није ни у крај памети, да најправеднија захтевања Немађара задовоље, може се сваки најбоље из владиног предлога о закону за равноправност народности уверити. Тај је предлог права карикатура на равноправност, јер из сваког ставка извире мисао да је читава Угарска и све у њој властитост мађарског народа, те стога да Мађари као оно газда од куће кад коме из милости стаи даје, другим народима прописивати могу, под каквим условима у земљи становати смеју. Тај законски предлог само нам у породичном животу мађарски језик не намеће, иначе га у све друге кругове, не изузимајући ни цркву ни школу, како у општине тако и у жупаније увлачи, а у највишој земаљској управи за други какав језик неће ни да зна! По од тога неће бити ништа. Немађарска крв и новац тако је исто, а можда и више, трошена, да се ова земља од разних нападаја одбрани. Али немађарски народи нису то зато радили, да себи после Мађаре за господаре на врат мирно метну. Угарска је и наша домовина, угарски устав је и наш устав. У Угарској могу бити Мађари наша равноправна браћа, али наши господари не, никад ни до века! То немађарски народи допустити неће, а Мађари су још врло слаби

¹⁸ Застава од 13 октобра 1868.

и мајушни, да би се могли уједињеном и сложном напору немађарских народа у Угарској законитим путевима надуго одупирати. Нека Мађари садањом својом већином на сабору закључе што хоће, али нека не мисле да су тим народносно питање решили, јер народности донде задовољне бити неће, док се предлог као што су га посланици српски и романски у пододбору поднели, од стране сабора не прими.¹⁴

Видели смо да су Мађари ипак изгласали свој законски предлог о народностима; на српско-румунски предлог нису се ни обзирали, као да није ни постојао. Иако у држави нису имали ни половину становника, Мађари су у скупштини имали огромну већину. Та чињеница их је уверавала да су у праву и да жеље народносних посланика, који су заступали већи део становништва државе, не морају и не треба да респектују. Разочарани у поступању Мађара, који су још 1861 признавали тежње српског народа за обезбеђење њихова опстанка и сматрали их за основане, Срби и остале народности ни слутили нису да ће доћи време када ће и у овом закону тражити заштиту свога националног опстанка. Мађари су на-име, да би убрзали насилну мађаризацију, одустали од извршења овога закона. Ослањајући се и даље искључиво на власт, они су ускоро чак почели да мењају поједине одредбе овога закона уколико су могле служити на корист народностима. Када се то почело догађати и када је систем насилног помађаривања захватио народности са свих страна, народностима није преостало већ ништа више, него да траже да се бар овај закон извршује.

¹⁴ Ibid., од 3 новембра 1868.

ГЛАВА II

Развојачење војне границе и претварање вероисповедних школа у комуналне

Школе као средство за асимилацију народности — 38 законски чланак од 1868 — Претварање вероисповедних школа у комуналне — Срби прошире отварања комуналних школа — Улога министра просвете Авгушта Трефора.

Законом о „равноправности“ народности ударен је темељ новог поступања према народностима. Њиме су Мађари обезбедили себи превласт у држави, услед чега је даља судбина народности почела да зависи искључиво од мађарске воље. Како су Мађари били свесни свога мањинског положаја у држави, они су сада ту власт почели да примењују у сврху насилне асимилације, да би тако постепено створили и јединствен народ у етничком погледу, пошто су пре тога већ прогласили народе у Угарској за јединствен народ у политичком погледу. У ту сврху служили су се разним средствима, али највише школама.

38-им законским чланком од 1868, који се односи на народне школе, установљено је да у Угарској могу постојати четири врсте народних школа са правом јавности: вероисповедне, приватне, општинске (комуналне) и државне.¹ Вероисповедним шко-

¹ 10 § 38-ог законског чланка од 1868 гласи: Népoktatási nyilvános tanintézetek a törvény által megszabott módon állíthatnak és fentarthatnak a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek és az állam.

лама управљале су црквено-народне власти појединих вера. Српским вероисповедним школама су, према томе, управљале српске црквено-народне власти, којима је то право признато 9-им законским чланком од 1868 а регулисано Рескриптом од 10 августа исте године. Али оно што су Мађари једном руком дали Србима то су другом одузимали. Признавајући себи право оснивања вероисповедних школа, нису могли отворено не признати то исто право и народностима, те дакле и Србима. Пошто су Срби били свесни да своју националност могу да заштите једино помоћу својих вероисповедних школа, они су ишли за тим да сва српска деца посећују само српске вероисповедне школе. Њих, дакле, није никакво клерикално расположење у овом погледу руководило, већ чисто национално. Мађари су, међутим, већ 38-им законским чланком од 1868 предвидели такве одредбе помоћу којих ће моћи да затварају вероисповедне школе својих народности, а на њихово место да отварају општинске школе које су стајале под влашћу владиних органа. Споменули смо већ да су вероисповедним школама управљале црквене власти појединих вероисповести. На основу верског карактера ових школа, њих су могле да посећују само деца која су припадала дотичној вероисповести, као што су и учитељи у њима морали да припадају истој тој вероисповести. У општинске школе, међутим, ишла су деца без обзира на своју верску припадност, због чега ни вера учитеља није долазила у питање код ових школа. Тога ради су општинске школе прво требале да послуже као средство за помађаривање. Ово се изводило помоћу учитеља које је у бившој граници сама влада постављала, помоћу школских књига које је сама влада прописивала и помоћу мађарског наставног језика.

Колико је 38 законски чланак од 1868 ишао на руку општинским школама против вероисповедних, доказују ове чињенице. На основу овога закона,² предвиђено је да се свака она вероисповедна школа која и после треће опомене од стране владе не буде одговарала прописаним условима за вероисповедне школе, може претворити у општинску. Тим условима³ је предвиђено каква треба да је зграда вероисповедних школа у хигијенском погледу, тражи се да мушка деца буду одвојена од женске, установљава се максималан број деце у разреду на 80, захтева се од учитеља стручна спрема и да се не баве никаквим споредним занимањем без одобрења виших надлежних власти, прописује се наставни план и наставна помоћна средства, радно време и захтева се од вероисповедне учитељске школе да мора имати вежбаоницу и да у свему мора бити изједначена са државним учитељским школама. Против свих ових услова не би се имало ништа приговорити, да се истим тим законом⁴ није установило, да се све оне вероисповедне школе које и послу треће владине опомене не буду одговарале овим условима, могу претворити у општинске школе. Том уредбом Мађари су показали нерасположење према народносним вероисповедним школама и жељу да их што мање има, не би ли постепено све пре-

² 15 §: Ha a 11., 12. és 13. szakaszokban foglalt feltételeket a hitvelekezetek főhatóságai a kormány által félévénként történt három izbelli megintés után sem teljesítének: a kormány közös községi iskola felállítását rendelheti el; s a község felhatalmaztatik azon hitvelekezetekre is kivetni a törvényben megállapított iskolai adót, a melyek a fenebb érintett szakaszokban foglalt feltételeket, a mondott háromszori megintés után sem akarják, vagy nem képesek, saját felekezeti iskoláikra nézve teljesíteni.

³ Ти услови су наведени у 11, 12 и 13 § закова.

⁴ § 15.

творили у општинске. Јер, када је влада имала пуну власт да примора вероисповедне, као и општинске школе, да у свему одговарају постављеним условима, зашто је било потребно ићи даље и предвиђати затварање вероисповедних школа? Ня због чега другог него само због тога да би их полагано претворила у општинске. А разлог за то, кад се хоће, може увек да се нађе, макар га уствари и не било. Да се овим ишло за тим, да се над народносним вероисповедним школама стави Дамоклов мач, сведочи чињеница, што се ниједином одредбом овога закона није предвидела могућност да се вероисповедна школа, једном претворена у општинску, поново може претворити у вероисповедну.

Овај закон⁶ даје још могућност вероисповедним општинама да своје вероисповедне школе могу претворити у општинске, ако стекну уверење да удружене вероисповести могу бољу школу издржавати, у ком случају могу имати и помоћ из државне касе. Овом се одредбом ишло за тим, да послужи као мамац за вероисповедне општине да одустану од издржавања вероисповедне школе. Кад не би био тај случај, свакако би се омогућило вероисповедним општинама да, у случају жеље, поново могу доћи до своје вероисповедне школе. Исто тако праве намере мађарских власти одаје и она помоћ од стране државе, која је предвиђена за општинске школе. Додуше, државну помоћ су могле уживати и вероисповедне школе, али је онда у њима министар просвете потврђивао избор учитеља. Вероисповедним школама су дакле наметнуте исте дужности као и општинским школама, али им нису дата и иста права. Исто така неправда учињена је према веро-

⁶ § 26.

исповедним школама овим законом⁶ и тиме, што је он тражио од вероисповедних општина да неискоришћени део свога школског приреза морају предати на издржавање општинских школа. Овај закон⁷ је још одређивао политичким општинама, да су дужне да за своју општинску школу оснују фонд у непокретном имању или у новцу. Иако је ово имање било заједничко добро становника целе општине без разлике вероисповести, иако је и новац био од приреза свих становника, фонд се стварао искључиво за издржавање комуналне школе; вероисповедна школа, ако је постојала у истој тој општини, није могла примати никакву помоћ из њега. Из преимућства која су овим законом дата општинским школама, види се јасно да је народносна вероисповедна школа већ у оно доба, када се желело да расправи питање равноправности свих народа у Угарској, само трпљена од државне власти, пошто је она постала уточиште свих прогоњених народности, па и Срба. Вероисповедна школа је тако одмах прве године свога уређења законским путем постала пасторче. Због тога је Светозар Милетић с пуним правом могао да упути Калману Тиси у угарској народној скупштини ову изјаву: „Досад су вероисповедне школе православним Романима и Србима биле палладијум против католицизма, а сад и све донде докле год код мађарске владе и у овом сабору постојала буду помађаривања, све донде нам је дужност у вероисповедним школама такође против помађаривања сматрати палладијум наш. Зато ћемо дакле и последњу крајцару жртвовати, да се општинске школе као средства помађаривања код нас не установљују“.⁸

⁶ 36.

⁷ 38—40.

⁸ Застава од 27 фебруара 1870.

Само, Милетићева изјава је већ премашала снагу српскога народа. Тежња Мађара за што јачим повећањем броја општинских школа српски народ се могао испречити, али је већ није могао и спречити. То се видело већ почетком седамдесетих година, када је војна граница у Банату и Бачкој присаједињена Угарској. Природно би било да је том приликом на војну границу једноставно протегнут 38 законски чланак од 1868 о народним школама који, видели смо како, али тек ипак, признаје вероисповедне школе. Место тога, за војну границу донета је посебна уредба, од 8 јуна 1871, која је давала властима могућност да све српске школе у граници, поред свег тога што су имале услове да постану вероисповедне, претвори у општинске. Овом приликом је мађарска тежња за насилним помађаривањем још јаче избила на површину. Војна граница у бившој Угарској, поред Дунава, коју су чиниле у Бачкој Шајкашка, са готово искључиво српским становништвом, и у Банату територија панчевачког, белоцркванског и караншебешког граничарског пука са српским, немачким и румунским становништвом, биле су дакле чисто народносне покрајине. Оставити народима ових покрајина вероисповедне школе значило је сачувати народносни карактер на југу државе, што је Мађарима изгледало опасно нарочито с обзиром на суседство Србије. А, међутим, укинути вероисповедне школе и завести комуналне значило је отворити врата помађаривању, што је имала да потпомогне још и колонизација Мађара. На тај начин једна покрајина са чистим народносним карактером постепено се има преобразити у једну покрајину више мађарског карактера. То је био план Мађара и они су тај план одмах 1871 почели да изводе.

Те године, 8 јуна, издата је уредба о граничарским народним школама. По овој уредби, „свака она народна школа која је основана или издржавана на терет граничарског буџета или општинске управе постаје јавна установа коју може посећивати сва школска младеж без разлике вероисповести. На други начин основане или издржаване народне школе биле су приватне. Оне, међутим, народне школе које су пре ове уредбе основале и издржавале вероисповедне општине, као јавне установе задржавају и даље свој значај, ако иначе одговарају прописаним условима.“⁹

Мађарске власти као да су се стиделе свога поступка те само зато нису желеле да се у уредби, отворено и јасно изразе, да у војној граници више не могу постојати вероисповедне школе. Последњом одредбом уредбе коју смо навели, додуше, признаје се могућност да и даље постоје вероисповедне општине. Но пошто су власти знале да су српске вероисповедне школе у војној граници вероисповедне општине само основале али их нису и издржавале, све српске вероисповедне школе на основу одредбе из прве реченице наведене уредбе имале су да се претворе у комуналне. То се имало учинити зато, што су по тој одредби имале да постану комуналне школе све оне које су дотле основале или издржавале општинске управе, односно граничарске власти. Срби су одмах видели сву неправду која им се чинила овом уредбом, кад су констатовали „да је за комуналност школе доста само један реквизит (комуналне су школе оне које су политичке општине основале или издржавале) а да су за вероисповедност школе потребна оба“ (вероисповедне су

⁹ § 3.

школе оне које су вероисповедне општине основале и издржавале). Српске вероисповедне школе су у војној граници основале српске вероисповедне општине, али су их издржавале политичке општине. То је било због тога што су саме раније власти тако заповедале. Срби, не надајући се никаквом злу због тога, и сами су више волели да политичке општине издржавају њихове вероисповедне школе, јер је политичка општина увек лакше и брже могла да убере школски прирез, него што је то могла вероисповедна општина. А, сем тога, политичка је општина у војној граници готово увек била чисто српска, тако да је свеједно било, хоће ли се школа издржавати из касе црквене или политичке општине. Чак су често и исти људи били чланови одбора црквене и одбора политичке општине. Ако је општина била помешана те је због тога у њој било више конфесионалних школа, општинска управа је помагала све те школе сразмерно броју становника дотичне конфесије, а ни у једној општини није била безконфесионална школа. Сем тога, српске школе у војној граници не само да су одувек имале конфесионалан значај, него су све до 1871 од власти само као такве и сматране. У тим школама били су у употреби и такви учбеници који су служили уједно и за употребу у српској православној цркви (часловац, псалтир и др.); у њима се учила само веронаука православне цркве и црквено појање, а учитељи и ученици ових школа су помагали при богослужењу српским свештеницима.

Да је само макар мало хтела да покаже трпеливости према српском народу, угарска влада је могла да остави све вероисповедне школе као такве, под условом да их у будуће издржавају њихове црквене општине. Колико се угарска влада показала неправедном у решавању овога питања према срп-

ском народу види се још и по томе што је 38-им законским чланком из 1868¹⁰ признала политичким општинама у Угарској могућност да издржавају вероисповедне школе. Ништа јој није сметало да исту ову одредбу унесе и у граничарску школску уредбу или да чак цео тај закон протегне и на војну границу. Од свега тога што јој је било у могућности, она ништа није хтела да учини и да изиђе у сусрет жељи српскога народа, већ је једино дозволила да Срби у бившој војној граници, почевши од 1871, могу оснивати себи вероисповедне школе под условом да те школе њихове црквене општине издржавају. Само, на жалост, Срби су се овом концесијом већ врло слабо могли користити. Њихове црквене општине су само једаред биле у могућности да подигну зграде за своје школе; сад када су те зграде прешле у својину политичких општина, тешко је било наћи средстава за поновно зидање школских зграда. Исто тако, Мађарима није ишло у рачун да протегну 38-ми законски чланак од 1868 на границу пре него што све тамошње вероисповедне школе не претворе у комуналне.

Све ово јасно доказује колико је било неистине код уверавања врховних црквено-школских власти свих конфесија од стране тадашњег министра просвете Трефора, „да влада не жели да преотме конфесијама њихове вероисповедне школе и место њих да заведе комуналне.“ Овај мађарски ренегат је уверавао народности да не жели да претвара вероисповедне школе у комуналне онда, када је то претварање у граници било већ у жеку. Трефор се није устезао да лицемерно изјави, да он, као врховна надзорна школска власт, никад неће гледати, да ли је једна

¹⁰ § 25.

škola вероисповедна или није, него ће свагда и само једино водити рачуна о томе, да ли су оне добре. Ове лепе фразе требале су само да маскирају себична дела угарске владе и оне нам данас служе као јасан доказ колико је тој влади стало до истине и морала, када је била у питању њена политика насилног помађаривања.

Разуме се, српски народ у Угарској није могао мирно посматрати ово мађарско насиље. Нарочито је граничаре распалило тако поступање. Они су бранили своје становиште о одржању вероисповедних школа и уложили су протест, преко вршачког епископа Емилијана Кенгелца, врховној војној управи у Темишвару и влади у Пешти. Епископ Кенгелац је био свестан неправде која је учињена његовом народу те је зато у својим протестима заузео потпуно одлучан став. Протест који је Кенгелац 1872 упутио војној управи гласи:

„Поштованим дописом од 17 априла о. г. изводела је та управа на вршачку конзисторију позив управити да на оживотворењу новодонесеног школског закона за војну крајину поради.

Услед горереченог на овај ординаријат достављеног позива, дошао сам заједно са конзисторијом у врло немно положај. Јер нови закон о школама за војну крајину не само да стоји у противуречју са схватањем моје народности и цркве, којој права брига бити мора, ако неће самоубиство да учини, да се наша деца у православној народном духу васпитавају, што само у једној православној народној школи бити може. Шта више, нови закон на то смера да српском народу за његове заслуге по династију и државу од разних владалаца подарену, многим царским привилегијама и дипломама и највише одобреним државним законима најсвечаније ујамчену самоуправу на црквено-просветном пољу административним путем уништи. Може ли се то аутономијом звати, кад се мимо Рескрипта од 1868, у коме цар српском народу потврди права на

црквено-просветном пољу, за српске школе доноси закон којим се српски народ заједно са својим привилегијама у запећак баца, место да се за његове жеље и права пита!

Нико не може порећи да је тај нови закон за нас а без нас донешен, те се стога нико не сме чудити, што је читав српски народ листом устао против закона који његов опстанак и будућност на коцку ставља и у том би осећању сваког сународника, а највише једног владике и његову конзисторију, која би на остварењу тог закона порадила, као издајцу народа и цркве жигосао. . .

Комунална школа не само што би верозаконску самосвест угушила, него би и држање богослужена немогућим учинила; јер, као што је познато, у нашој цркви не постоји инструментална музика, него се ре-спонзорије од младежи, која се у томе у школи обучава, певају. Комунални учитељ који не мора нашем верозакону припадати, не би морао децу у црквеном певању обучавати, баш кад би у томе и вичан био, те по томе не би се ни богослужење по пропису одржавати могло. Шта би пак ово у народу изазвало, по себи се разуме без ближега разјашњења.

По томе је и народна школа, у којој се младеж религиозно васпитахе, од вајкада религиозни тип носила и по томе би се свака друга школа најотсудније одбила и само силом школском децом нанунила. . .

Враћајући се на главно питање, не могу пропустити а да не приметим, да су све постојеће школе у војној крајини без изнимке верозаконске, а с том намером и подигнуте су, да тај карактер и одрже.

Општине које саме школе подижу и издржавају, имају права искати да постојеће школе верозаконски карактер одрже. А где убудуће држава нове школе подигне, ту се нов школски закон увести може. Ово искање налази своју потврду у правном начелу, да закони немају повратне силе.

Пошто нови школски закон допушта, да верозаконске школе могу постојати, не може се српском народу за зло примити што он од те дозволе употребе чини, а приправан је за одржање верозаконских школа све могуће новчане жртве принети. Зато пак има права

да ниште да на одржање комуналних школа ништа не принаша.

Дозвола пак да се за верозаконске школе изравнати може задржава у себи право да се у томе никаква насиља од никога чинити могу, а вајмање од јединога владике и консисторије.

Из свега досад наведеног нека висока војна управа сво к знању узме: 1) Пошто је институција комуналних школа у мојој народности омражена и његове верозаконске интересе најсепније оштећује, то ја као владика, заједно са консисторијом, не могу радити на оживотворењу једне омражене институције, а да своју архипастирску дужност не повредим, а тиме уједно припомоћем, да се главна условља за одржање моје цркве и народа на коцку међу. 2) У питању од тако велике важности немам ни права са консисторијом решавати, пошто решење таквих ствари спада у компетенцију највише српске школске власти, дакле у компетенцију Митрополијског школског савета.

При оваком стању ствари, ни на који начин не могу и не смем на оживотворењу новог школског закона поради¹¹.

Војној управи се овакав одговор епископа Кенгелца није могао допасти. Зато је она њега и српско свештенство оптужила влади у Пешти као да буне народ против нове граничарске школске уредбе. Епископ Кенгелац је и на ту оптужбу одговорио, доказујући да је он са свештенством само веран израз расположења свога народа. „Погледом на честе изразе: агитација српских црквених функционера против постојећег закона и ингеренција истих у управу политичких општина, не могу а да не приметим — писао је епископ влади — да је вис. ц. кр. војно заповедништво врло рђаво о самој ствари извештено, ако мисли да тај отпор српскога народа у непримању комуналних, а задржавању конфесионалних школа, од стране његових црквених функционера до-

¹¹ Застава од 7 јула 1872.

лази. То би била, као што сасвим извесно тврдити смем, сасвим рђава претпоставка. Јер како је народ из својих народних и јавних листова дознао, да му се новим крајинским школским законом хоће досад

Емилијан Кенгелац

верозаконске школе у неверозаконске да претворе, потражио је одмах од своје хијерархије и од свога свештенства да се томе на пут стане. Није дакле свештенство на народ пресију правило, но, обратно, цео народ, гледајући своје школе као очну зеницу

своју, необичном ревношћу и пожртвовањем навалио је морално на целу хијерархију, да се заузме за народну аутономију и права у цркви и у школи...¹²

Одбрану српских вероисповедних школа у војној граници од насилног претварања у комуналне школе у име српског народа заступао је у пештанској народној скупштини Светозр Милетић. Ту одбрану, видели смо, прихватио је и вршачки епископ Емилијан Кенгелац, пошто је баш у његовој епархији било највише таквих граничарских школа. Но исто становиште, разуме се, у погледу вероисповедних школа у бившој граници заступао је и Школски савет у Карловцима, као врховно надзорно тело за српске вероисповедне школе у смислу Рескрипта од 10 августа 1868. Када је граничарска војна управа упитала Школски савет, које школе сматра за вероисповедне и, према томе, себи потчињене, Школски савет је одговорио војној управи да за вероисповедне школе у војној граници сматра све српске народне школе; према томе, све оне школе у граници, које су дотле постојале под именом српских националних школа (*serbische Nationalschule*), сматра и убудуће вероисповедним, и као такве треба да потпадне под управу српских народних месних и епархијских одбора, и Школског савета. У свом одговору Школски савет је још позвао војну управу да поштује одредбе Рескрипта од 1868 које се односе на српске народне школе и да спречи свако мешање својих органа у послове српских народних школа. „Овај Школски савет — вели се у том одговору — ограђује се против сваког мешања власти у наше школске послове и против насилног увањања комуналних школа међу Србима, којима је верозакон-

¹² Застава од 22 децембра 1872.

ска српска народна школа штит и највећа светиња“.¹³

Међутим, цела та акција од стране Срба није ништа помогла. Министар просвете Август Трефор, поред свих својих датих обећања, да неће правити питања од вероисповедног карактера школа, озаконио је граничарску школску уредбу од 8 јуна 1871 27-мим законским чланком од 1873, по коме је за-

¹³ Поводом овог отварања комуналних школа у бившој граници, д-р Илија Огњановић-Абуказем написао је у „Застави“ од 5 јула 1872 подлистак под насловом „Комуналне школе“ у коме, између осталог каже:

„Како би то дивота било, кад би се увеле код нас комуналне школе, те кад би наши синови још од рођења постали прави бркати Мађари с мамузама заједно; кад би чим се роде, место досад уобичајене дреке: *увее, увее!* таки почели: *јајдефај, јајдефај!* Кад би после место млека сисали право *мађарабера*; кад би почели добивати зубе а они одма ништу *сланине са сисном иаприком*; кад би пошли у школу, а они место „Петар мали крадец“ читају и „Рожа Шандор велики крадец“; кад би доцније добили *шила* на оном месту, где код других људи стоје *бркови*; кад би место народне песме *Пошешала царица Милица* певали лепшу песму „*Debreczenben díszlik egy szép rózsafű*“; кад би пред смрт оставили, *место стипендије на српске ћакe*, своје капитале *на зидање пештанских булвара* итд., итд.

Ја чисто у духу (мађарском) видим, како је то већ остварено и на пр. у Н. Саду овако себи престављам: куће су све офарбане црвено-бело-зеленом бојом; трговачке фирме све исписане мађарски, ношња је она иста која је била у Атилино доба, небо није више *илавстано*, јер то сећа на српску боју, него је премазано зеленом фарбом; змије, смрдљиве баре и напете жабе нису више *зелене*, јер то је као увреда за Мађаре; „Матичини“ фондови употребљавају се на трошак око кортешовања при изборима посланика; све животиње носе хусарске мамузе; у српским (бившим) црквама држи се барут којим ће се доцније Србија и Босна освајати (само ако им не би као оно код Краљевог Градца *магла* наишла на очи), итд.

А све ово што смо споменули и што нисмо, могло би се врло лако постићи, само ваља први корак учинити, треба примити и увести т. зв. *комуналне школе*, а друго би све за чудо лако ишло...“

кону у бившој војној граници власт региментске команде пренета на надзорнике граничарских школа а делокруг војне управе, генералкоманде, задржан је за министарство просвете. На основу овога закона министар Трефор је одмах наредио, да се све оне народне школе у граници, које су политичке општине сасвим или само делимично издржавале, имају сматрати за општинске, те се због тога од таквих школа има „сваки ма од куда долазећи некомпетентни уплив пуном одлучношћу и енергијом брижљиво отстранити и, ако буде нужде, помоћу власти одбити“. Министар је још наредио надзорнику граничарских школа да све зграде досадашњих српских народних школа и њихове некретнине (земљу) грунтовно укњижи на име општинских школа. Исто тако је и министар унутрашњих послова издао наређење жупанијским властима да код спровођења новог школског закона у граници иду на руку надзорнику школа. Наређења су врло брзо извршена. Зграде бивших српских школа и њихова непокретна имања грунтовно су укњижена на име комуналних школа те је тако само у 14 шајкашких општина одузето Србима око 25 школских зграда у вредности од 100.000 фор., школских фондова преко 80.000 фор. и више стотина ланаца црквено-школске земље.¹⁴ Сем тога, у смислу истог закона, повишена је плата учитеља на минимум од 300 фор., која је мера имала једино за циљ да Србима учитељима буде мамац за службу у комуналним школама. Последњи чин над нашим народним школама у бившој граници учињен је уредбом од 16 октобра 1877, којом је коначно

¹⁴ По подацима од 1905 (М. Косовац, Срп. правосл. митрополија карловачка, Срем: Карловци 1910, стр. 1106 ff) у Шајкашкој је било 27 српских комуналних школа са 35 учитеља а у Банату 95 школа са 174 учитеља.

потврђено првобитно тумачење, од 8 јуна 1871, да су општинске школе оне које су политичке општине основале или издржавале, а вероисповедне само оне које су вероисповедне општине основале и издржавале. Истом уредбом је, поред учења матерњег, заведено и темељно учење мађарског језика.¹⁵

Народности, које су изгубиле битку са Мађарима код доношења једног праведнијег закона о равноправности народа у Угарској, изгубиле су је и сада, и оне ће је отсада па све до 1918 стало губити. Зато је сада „Застава“ резигнирано могла само да констатује: „Отсада ће у комуналним школама синови бивших граничара сви листом мађарски учити читати, писати и говорити, као да иначе не могу поштени грађани бити. Место српске повеснице, они ће само отацтавеницу учити, и неће више у школи о св. Сави певати и декламовати српске народне песме. Ако учитељ и занемари српски језик и читање, и сву пажњу буде обраћао на мађарски језик, неће га ни глава заболети од школског надзорника,

¹⁵ Szabályrendelet a volt határőrvidéki területén lévő népiskolák oktatási ügyeiről (од 16 октобра 1877): 3 §. Minden népiskola, melynek alapítási vagy fentartási költségeit az illető község egészben, vagy részben viseli, nyilvános községi tanintézet, s mint ilyen az összes ifjuság által valláskülömbőség nélkül látogatható.

A más módon alapított és fentartott népiskolák pedig magánintézetek.

Azon népiskolák azonban, melyek 1871 évi június 8-ka előtt egy politikai községnek különböző hitközségei által alapítottak és tartottak fenn, megtartják mint nyilvános iskolák eddigi jellegüket, ha igazgatás és berendezés tekintetben a nyilvános iskolákra nézve fennálló szabályoknak megfelelnek.

26 §. Az oktatási nyelv. elvileg a gyermekek anyanyelve, azonban az állam hivatalos nyelvének alapos taníttatására kiváló gond fordítandó...

него ће још одликован бити. Лако је сад знати да ће српска сомборска учитељска школа излишна бити за бившу границу, јер ће у комуналним школама првенство имати приправници државних учитељских школа. А Србин приправник само ће онај за учитеља бити наименован, који ће боље мађарски него српски знати. . .¹⁴

¹⁴ Застава од 16 (28) фебруара 1879.

ГЛАВА III

Мађарски језик у народносним основним школама

18 законски чланак од 1879 — Мађарска државна идеја — Централистичко-германизаторске тежње Аустрије и мађарска државна идеја — Мађарска штампа о асимилацији народности — Држање Срба посланика у пештанској народној скупуштини — Државни буџет и ширење мађарске културе — Педагогика и закон о обавезном учењу мађарског језика у немађарским основним школама — Школка аутономија Срба укинуша

Све оне мере које су Мађари досад преузели у сврху помађаривања биле су им још увек слабе. Њима су потребна била нова средства која ће убрзати насилну асимилацију и они су та средства изналазили у новим школским законима. Тако су 1879 донели 18 законски чланак којим је прописан мађарски језик као наставни предмет у свима народним школама у којима се он дотле није учио.¹ У смислу тога закона заведен је још мађарски језик као обавезан предмет у свима учитељским школама и установљено је да се за учитеље народних школа могу постављати само така лица која мађарски језик толико знају да су у стању да га предају.²

¹ 4 §: A magyar nyelv az összes bárminemű nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé ezennel fölvétetik.

² 2 §: ... tanítóul vagy segédtanítóul senki sem alkalmazható, a ki a magyar nyelvet beszédben és írásban annyira el nem sajátította, hogy azt a népiskolákban taníthassa.

Угарска влада је код доношења овога закона пре свега истакла његов практични значај. Она је доношење тога закона правдала потребом да се сваком грађанину Угарске пружи прилика да научи државни језик.³ Сам извештач скупштинске већине, посланик Барош, препоручујући скупштини закон да га усвоји, истакао је да се њиме иде за тим да се сваком грађанину, био он које му драго вере и језика, даде прилика да научи мађарски језик а да не мора свој матерњи да заборави.⁴ Разуме се, завршетак предње реченице требао је само да отупи оружје народности, које су биле спремне на најжешћу борбу против тога закона. Практичну корист од знања мађарског језика, како су то истицали мађарски говорници у скупштинској расправи, народности су требале да имају у лакшем добијању појединих звања; сем тога, корист би им била још и та, што би се међусобно споразумевали, тако да би мађарски језик постао она „државна копча“ која би све грађане Угарске спајала у тешњу државну целину.

Код расправе о овоме закону дошла је до изражаја теорија о мађарској државној идеји, magyar állameszme, која је, као и теорија о једноме народу у политичком смислу, мађарским државницима требала да послужи као копрена на свест народности о њихову индивидуалном значају. Док су народности за назив државе имали реч „Угарска“, Мађари су у духу ових својих теорија за назив државе употребљавали искључиво реч „Мађарска“ (Magyar-

³ То је истакнуто и у уводу тога закона: Szükséges lévén, hogy a magyar nyelvnek, mint az állam nyelvének elsajátítására, minden állampolgárnak kellő mód nyújtassék, e végből a következő intézkedések állapittatnak meg.

⁴ Magyarisierung in Ungarn. Nach den Debatten des ungarischen Reichstages über den obligaten Unterricht der magyarischen Sprache in sämtlichen Volksschulen. München 1879, 4.

ország). Кад је, дакле, држава „Мађарска“, са јединственим мађарским народом у политичком смислу, онда је као конзеквенција теорије о мађарској државној идеји потребно да у тој држави буде и мађарски језик званичан језик. А пошто сви грађани не говоре тим званичним језиком, они га морају научити. Тако ће нам и сам претседник владе, гроф Калман Тиса, одговарајући српском посланику д-р Михаилу Политу-Десанчићу, правдати нови закон о увођењу мађарског језика у народносне основне школе. „Пошто живимо у Мађарској, па било то право господину посланику или не, — рекао је Тиса Политу — и пошто у Мађарској званичан језик мора бити мађарски, сваком грађанину мора се дати прилика да тај језик научи још у основној школи.“⁵ А да би још боље ућуткао овога бунтовног Србина посланика и да би показао колико су Мађари трпељиви и либерални према својим националним мањинама, Тиса је навео Србију као пример у чијим се школама, по његовој тврдњи, поред свег тога што у њој постоји једна јака румунска мањина, настава врши искључиво на српском језику.⁶ Упоређење није ни најмање добро погођено. Оно можда није ни требало толико да доказује колико да разбије слогу између Срба и Румуна у Угарској, који су у борби против помађаривања свагда заједно ишли. Јер грофу Калману Тиси свакако је морало бити познато да бројни однос народности у Угарској према Мађарима ни близу није одговарао бројном односу Срба према Румунима у Србији. Угарска је била искључиво полиглотна држава, у њој је било Немађара више од половине укупног броја становника, а Србија је била једна од највише хомогених држава у Европи, чије

⁵ Ibid., 52.

⁶ Ibid., 51.

су народносне мањине све заједно чиниле само незнатан постотак, не више од пет, од укупног броја становника.

Ни онај разлог о практичној вредности од учења мађарског језика није најсрећније изабран. Пре свега, већ сам закон о равноправности народности дозвољавао је у извесним случајевима употребу матерњег језика. За живот на селу у чисто народносним општинама није постојала никаква стварна потреба познавања мађарског језика. У помешаним општинама народности су се лако споразумевале на језику који је у тој општини највише у употреби био. Врло често се догађало да тај језик није био мађарски, него језик највеће етничке групе поједине области. У свим тим случајевима одлучивали су други елементи, као природан закон, а не владина воља. Није могао да вреди ни онај разлог о потреби учења мађарског језика, да би се помоћу њега народностима лакше отворила врата у државна и самоуправна звања. Народности су имале много синова који су на вишим школама научили савршено мађарски језик, па поред свега тога пред њима се врата мађарске администрације врло слабо и само у изузетним приликама отвара, иако је то народносни закон једном посебном одредбом одређивао. Тако на пр., по статистици од 1900, у 63 жупаније био је 4471 жупанијски чиновник, од којих је само 342 чиновника било немађарског матерњег језика. У 18 жупанија у којима је преко 88% становника припадало народностима, број Мађара жупанијских чиновника износио је исте године 81.1%, а народносних свега 18.9%.⁷

Није се успешно могло бранити уважање мађарског језика у народносне основне школе ни са

⁷ Jancsó Károly, A vármegye és a nemzetiségiek. Nyugat, бр. 9 за 1912.

гlediшта т. зв. мађарске државне идеје. „У нашој полиглотној држави — рекао је у народној скупштини великокикиндски посланик Михаило Сабовљевић — не да се државна идеја владајуће народности свима осталим народностима безусловно наметнути, кад она стоји у противности са оправданим и основним жељама тих народности. То се не да нарочито онда остварити, ако се при практичном извођењу те државне мисли, која ни најмање није омиљена народностима, примењују крајња средства, средства против сваке правде и правичности, која иду за угушењем најсветијег народног осећаја — народности и језика. Државна идеја није идентична са појмом мађарске народности. Угарска је скуп свију њених грађана без разлике народности, као што то и сам закон о народностима тачно дефинише. Сад је омиљена мисао владајуће мађарске народности државно јединство са искључиво мађарским карактером, а природна последица те мисли је помађаривање других народности по сваку цену. За оваку државну идеју немађарске народности се неће никада одушевљавати“.⁸

У изграђивању мађарске државне идеје Мађари су ишли за примером који им је пружала Аустрија. Централистичко-германизаторска политика цара Јосифа II јако се подударала са политиком мађарских државника. Само док је она политика из 18 века носила на себи чисто немачки карактер, политика Мађара у 19 веку има све тежње стварања државе чисто мађарског карактера; док је аустријско наметање заједничког језика било првенствено државног значаја, мађарско наметање заједничког језика у Угарској било је од националног значаја. Као што се то често догађа да се неко неће да научи из исто-

⁸ Magyarisierung in Ungarn, 137.

рије, тако se ни Мађари нису потрудили да се поуче из историје, каква је успеха имала политика Јосифа II. А ту би видели да Јосиф II није успео да од Аустрије створи државу једнога заједничког језика за све њене народе. Шта више, видели би да је насилна политика, изражена у јозефинизму, што је истакао у скупштини један други Србин посланик, д-р Ника Максимовић, баш појачала националну свест код свих народа у Аустрији и тако створила код њих покрет за очување свога народног говора. Са рађањем мађарске националне свести родила се свест и код других народа, тако да се постигло баш обратно ономе за чим је ишла званична аустријска политика. Покушај централизма и германизације од стране Аустрије претрпео је неуспех и када се поново појавио, у 19 веку, за време Бахове и Шмерлингове владе. И тада, као и раније под Јосифом II, сви народи Аустрије па и сами Мађари, одупрли су се насилноме наметању немачкога језика и то с пуним правом. То су право задржали народи Угарске за себе и сада, када су Мађари насрнули на њихов језик постепеним завађањем мађарског језика као заједничког језика за све народности, задржавајући и за себе начело да „сваки народ живи у свом језику“, начело, коме су Мађари хтели да даду вредност само онда када су они у питању.⁹

Прави разлог доношења закона о увођењу мађарског језика у све народносне основне школе могао је тек да се јасно види изван скупштинске дворане, из владине штампе и из изјава појединих мађарских политичара. Додуше, већ сама изјава скупштинског известивоца, посланика Бароша, откривала је асимилационе намере владе; он је рекао да Мађари морају свој језик снажити, да би се одупрли претећој навали

⁹ Ibid., 237.

других народа. О некој асимилацији Мађара од стране народности, које су добиле, видели смо, сасвим подређен положај у држави, смешно је и помислити. Зато Барошеву изјаву с те стране не треба ни узимати у обзир. Да су Мађари допуштали чак развитак језика својих народности у њиховим етничким границама, ни онда не би могли говорити о некој опасности од навале других народа. Али они су ишли за претпањем других народа, да би тако не своју народност сачували већ себи створили у држави етничку већину, да полагано од те већине створе јединствени мађарски народ Угарске. У том смислу само треба схватити речи известивоца Бароша. Много отвореније је тежњу за помађаривањем и овим законом признала штампа. Поводом тога што су се у скупштини народносни посланици енергично одупрли доношењу овога закона, „Пестер Лојд“ је писао, да Срби и Румуни у Угарској „не би никакве штете претрпели, ако би се из своје ниже културе претопили у виши културни организам; ако би, дакле, своју културу за мађарску променили“.¹⁰ На ово писање читамо у „Застави“ достојан одговор: „Као што се из тих речи видети може, у мађарским круговима — просту масу мађарског народа не узимамо овде у обзир — држи се да се мађарска култура толико над оном немађарских народа истакла да они треба још за своју срећу да сматрају, ако им се даде прилика да се претопе у Мађаре, у тај виши културни организам. Кад би виша култура једино одлучивала у том питању, онда не разумемо зашто су се Мађари толико опирали Баховом систему и његовом понемчавању? Поред најлепшег мишљења о својој културној способности, мора и најзаконанија и најватренија Мађар признати да је германска раса ипак

¹⁰ Застава од 9 маја 1879.

виши културни организам од Арпадовог поколења. Према томе, не би дакле за Мађаре никакве штете било, ако би се из свога нижег у виши германски организам претопили. То излази по логици „Пестер Лојда“, па ипак се мађарски народ најодлучније противио Баховом добу и Баховом захватању у мађарску школу и у њен језик. У овом питању вратио се Тиса на традиције Кошутове. Али присиљавањем само ће се противно постићи од онога што се хоће.¹¹ У духу овог пештанског листа, који је одушевљено бранио асимилациону политику мађарске владе, писали су тада и многи мађарски политичари. Најизразитији претставник овог мађарског империјализма био је свакако тадашњи посланик Бела Гринвалд. Он је у својој политичкој расправи „A felvidék“ отворено признао да Мађари, ако хоће да живе, треба да се снаже асимиловањем туђих елемената. Он је у помађаривању гледао најлепшу задаћу школе и ликован је што ће сада и основна школа у Угарској да пође оним трагом којим средња већ иде. А средња школа у Угарској је, по његову признању, као каква велика машина у коју на једну страну улазе стотинама словачке деце, а на другој њеној страни та деца излазе као готови Мађари.¹²

Оно што су мађарски државници покушавали да прикрију код доношења закона о обавезном учењу мађарског језика у вероисповедним немађарским школама, а што је ипак избијало на јавност кроз мађарску штампу, народносни посланици су јасно осетили и то су сложено напали у самој скупштинској дебати. Они су тврдили да и овај закон иде само за тим, да у школи појача помађаривање.

¹¹ Ibid.

¹² Kemény Gábor, A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1867-től 1914-ig. Századunk, Bpest, 1933, 1—2, 94.

У борби против овога закона, поред румунских и немачких, много су се истакли и српски посланици. Вођа српског народа, Светозар Милетић, додуше, није учествовао у овој борби. Он је у то време, невин, лежао у вацком затвору, да из њега изађе скрхан и телом и духом. Али зато су интересе српског народа достојно бранили посланици д-р Михаило Полит-Десанчић, Михаило Сабовљевић, Милош Димитријевић, д-р Ника Максимовић и Антоније Хаџић. „Нема сумње — говорио је Полит — и забадава то тајити, овај законски предлог нема просветни већ политички циљ. Овај законски предлог је тобож учињен у интересу угарске државе. Међутим, овом законском предлогу је заправо основна мисао, да помоћу мађарског језика створи државну асимилацију, државно претанање свију народности у мађарску народност. Асимилација би можда била могућа само помоћу културе, а не законодавним и административним путем. Где нема услова за такву асимилацију, као што је овде случај, ту се она не да декретовати.“ Полит је још, између осталог, доказивао да учење страног језика треба потреба да изазове, иначе је безмислица учити га. Сеоско дете кад остави народну школу и ода се свом ратарском позиву, с ким да говори мађарски у српским, словачким, румунским и саским крајевима? Ваљда неће мађарски учитељ пратити децу у поље и на ливаде, да са њима говори? Тамо, међутим, где се указала потреба за знањем мађарског језика, тамо су народности својевољно већ увеле учење мађарског језика у своје школе. Тако се мађарски језик учи већ у српској гимназији у Новом Саду и српској учитељској школи у Сомбору, па и у неким сеоским школама, где су Срби измешани са Мађарима. „Нашто, дакле, присилна средства — завршио је Полит свој опширан

и добро образложен говор — где оно бива што по природи бити може, а нашто уводити оно што не може постићи циља? Па кад при свем том, ви Мађари, хоћете да донесете овај закон, ви то онда од

Д-р Михаило Полит-Десанчић

читаве ствари не правите културно питање, већ питање силе.¹³

А Михаило Сабовљевић, између осталог, рекао је ово: „Мисао да народ у језику своме палацијум

¹³ Magyarisierung in Ungarn, 40.

свог народног духа, карактера и националне културе брани, сасвим је нова, модерна мисао. Та мисао одушевљава и мађарску народност и то с пуним правом. Само, жали боже, што наша браћа Мађари ту врлину и ту природну тежњу других народности можда из какве непојмљиве зобње за одржањем своје народности осуђују. У свакој прилици, у скоро сваком државном акту, при сваком политичком кретању, у парламенту и ван парламента, шта више и у самим ситницама помаља се дух, фантом, помађаривања свега онога што се мисли да још није мађарско. Као средство у сврху остварења те тежње ваља дакле и народне школе да послуже. С тим у тесној вези стоји процес асимилације, проналазак који ваља да и на овом пољу опроба своју чудотворну силу претпањања немађарских народности у мађарску.“¹⁴

Успешно су побијали потребу завађања мађарског језика у немађарске основне школе исто тако и Милош Димитријевић и Антоније Хаџић, доказујући уједно да ће тај закон да одбије народности од Мађара, а д-р Ника Максимовић је, поред осталог, још рекао да је овај закон само једна етапа на путу који води крајњем циљу: да се разни етнички делови, који постоје у држави, слију у једну народну масу, да би се тако коначно извео процес асимилације.¹⁵

Исто тако устали су енергично против овог закона и Саси и Румуни. Румуни су тим поводом слали и једну протестну депутацију у Беч Фрањи Јосифу. Овај је депутацију лепо примио, много јој је и обећао, али није спречио Мађаре од овог насиља. Против мађарског шовинизма дигао је глас и Мађар Лајош Мочари. „Свима нам је добро познато — рекао је Мочари — да под ширењем мађарског је-

¹⁴ Ibid., 140.

¹⁵ Ibid., 201, 313, 235.

зика не разумемо друго до ли то, да помогнемо оној великој невољи, која се састоји у чињеници да 15 милиона становника, који станују у Угарској, нису сви коренити Мађари. А пошто сумње нема да се број Мађара не може на други начин умножити до само на штету броја народности, сасвим је природно што народности у раду владе виде напад на њихову егзистенцију. Природна последица тога биће обнављање оног жалосног времена од пре 1848, када је трвење са народностима довело до онако опасних последица.¹⁶

Расправа о овоме закону у скупштини водила се осам дана. Мађари су својом скупштинском већином, састављеном насиљем и вештачком изборном геометријом, и овога пута победили. Ника Максимовић је зато с правом могао да добаца Мађарима: „Знам врло добро да ћете на основу парламентарне већине победити, али ван ове куће наша је већина.“

Срби посланици, иако побеђени, могли су се ведра чела вратити међу своје бираче, који су им из захвалности издали повереницу. „У то име молимо вас г. г. заступници, — гласи повереница посланицима Политу, Максимовићу, Сабовљевићу, Димитријевићу и Хаџићу — који сте тако разложно и одушевљено при расправи саборској о присилном увањању мађарског језика бранили незастарива и најсветија народна права, да примите овај слабачак знак признања и захвалности народне на таком вашем држању од нас, који смо се усудили да будемо тумачи тог захвалног осећаја, што се данас разлива по широким грудима васколиког народа нашег. Остајте и надаље истрајни у тој светој борби и будите уверени да ће уз вас стајати и потпомогати вас сваки Србин, коме није српска свест потам-

¹⁶ Ibid., 55.

нила и коме у трудима српско срце куца.“¹⁷ А осјечка „Драва“ писала је о држању ових српских посланика са пуно дивљења и признања. „Међу свима народним заступницима — писала је „Драва“ — српски су највећма сјали и изврским говорима својим против законског предлога начинили сензацију. То важи како за државничко разлагање д-р Полита, тако и за агресивну сигурну полемику саборског заступника д-р Максимовића; како за мирноубеђујуће стручњачко разлагање заступника Милоша Димитријевића, тако и за језгровиту мушку беседу кикиндског заступника Сабовљевића. На незгодном земљишту, да се незгодније не да ни замислити, притешњени бројном надмоћи мађарске противничке странке, знајући унапред да њихов отпор неће имати никаква успеха, они су јуначки стопу по стопу своје позиције бранили и тако извојевали поштовање и признање злурада противника. Не само шта су говорили, него и начин како су говорили, служи на част тим људима. Док су мађарски говорници расипали фразе о предмету дневног реда, сваки став у беседама српских заступника стојао је у строго стварној и логичној вези са расправљаним законским предлогом. Зато је морална победа ипак на њиховој страни. Српски народ у Угарској има заиста пуно право да се поноси својим претставницима у угарском сабору, ма они били у овој или у оној странци. Осим једног јединог изузетка,¹⁸ који и сами Мађари презиру, они су се у опасном тренутку показали као људи и верни синови свог народа...“¹⁹

Као што смо споменули, закон о обавезном учењу мађарског језика у немађарским основним

¹⁷ Застава од 18 (30) маја 1879.

¹⁸ Петра Стојановића, шајкашког посланика.

¹⁹ Застава од 8 (20) маја 1872.

школама изгласан је. Он је постао 18 законски чланак од 1879. Ма да је он био заправо једно ново насиље против народности, Мађаре ускоро неће задовољавати ни овај закон, те ће донети нов један, који ће по тенденцији својој значити кулминацију насиља против народности. Већ сама чињеница што су вероисповедне школе биле сасвим изузете у погледу дотације из државног буџета и упућене на искључиво издржавање самих вероисповести, Срби који су са осталим народностима подједнако подносили све дажбинске терете, нису могли да за свој део културе обезбеде себи ни паре из државног буџета. Државни буџет у Угарској трошио се само на ширење мађарске културе, да би временом тако ојачана ова култура постала способна да асимилује занемарене народносне културе. Мађарски народ, објективно говорећи, није имао никакве услове за природно асимиловање других култура. Култура широких маса мађарског народа, као што ћемо касније видети, није уствари имала никакве надмоћи над културом широких маса немађарских народа у Угарској. Јер, да је заиста постојала та т. зв. „хиљадугодишња култура мађарског народа“, она би природним путем извршила асимилацију својих народности, као што се то и иначе у историји догађало, због чега Мађарима не би били потребни никакви закони који ће потпомагати ту асимилацију. Међутим, Мађари без тих закона не би били у стању ништа да учине, а пошто је сила била у њиховим рукама, могли су да доносе такве законе колико год су хтели. Законом о обавезном учењу мађарског језика у немађарским основним школама они су спречили народносну школу да одговара свом основном задатку, да пружа деци елементарна знања потребна за живот и тако су се огрешили о једно опште признато

начело које влада у педагошкој науци. Деца која поред свог матерњег језика морају да уче још који стран језик док су још у доњим разредима основне школе, уче га само на штету присвајања оних елементарних знања која пружа та школа. А пошто је за широке народне масе основна школа уједно и почетна и завршна школа, трошењем времена на учење страног језика ускраћује се прилика тим масама да икада надокнаде оно знање које ће присвојити они који не морају да уче никакав стран језик. На тај начин привилегован народ постиже већи степен културе. Мађарима није сметало да се огреше и о овај опште признати педагошки принцип, кад је само у питању асимилација народности.

Но, Мађари су се огрешили овим законом и о оне уредбе на основу којих су се аутономно управљале српске вероисповедне школе: о рескрипт од 1868 и о Школску уредбу од 1872. Овим уредбама је признато право Србима да аутономно управљају својим вероисповедним школама, које су сами издржавали. Мађари су, као што видимо, још једном погазили сва она начела трпељивости и слободумља, да би се јаче приближили коначном циљу који је водио насилном претпању свију народности у мађарски народ.

ГЛАВА IV

Апоњијев школски закон

Појачане мере за учење мађарског језика — Министри просвете: Влашић, Бераевици, Лукач — Апоњијев закон — Стварање етнички јединственог мађарског народа — Борба српског народа против нових мађаризаторских закона — Протестни збор Срба у Великом Бечкерку — Нов закон о забавишима

Наде које је угарска влада полагала у закон о обавезном учењу мађарског језика у немађарским основним школама, нису се остваривале оном брзином каквом је то она очекивала. То се видело нарочито 1900, када је извршен нов попис становништва у Угарској. Овај попис је показао, према признању самих власти, да је у Угарској те године било преко 40% од укупног становништва које није говорило мађарски, односно да од укупног броја немађарских народа 83,2% није знало мађарски језик.¹ Ова чињеница је заправо поразила мађарске државнике и то нарочито због тога, што је протекло више од 20 година, како је мађарски језик постао обавезан предмет у немађарским основним школама. Иако је уз овај закон издато и упутство како да се изводи учење мађарског језика и са колико часова, од 3343 основне школе са немађарским наставним језиком било је 1340 школа у којима је утврђено да се учење ма-

¹ A magyar nyelv tanítása a nem magyar tannyelvű népiskolákban. Néptanítók Lapja, 1905, број 35.

ђарског језика не изводи са потребним успехом. Властима је било јасно да се народносни учитељи не придржавају строго њихових наређења и да их њихове аутономне школске власти — јер је највећи део тих школа био вероисповедног карактера — не присиљавају на боље извршење одредаба овога закона.

Стога је министар просвете Ђула Влашић, 1898, издао наређење да се у оним местима у којима је мађарски елеменат био у мањини отварају државне, дакле мађарске, народне школе.² 1902 је исти министар издао наредбу школским надзорницима, који су у погледу наставе мађарског језика у вероисповедним школама добили власт надзора, да строго пазе да се у свима школама одредбе 18-ог законског чланка од 1879 што савесније извршују. Овом се наредбом уједно повећао број часова за мађарски језик. У њој је министар Влашић још нагласио да је „једини и главни циљ наставе из мађарског језика у народној школи, да се мађарски језик толико научи да свако дете буде у стању њиме своје мисли јасно изражавати и да зна мађарски течно читати и правилно писати“.³ А да би спречио да немађарска деца чим изађу из школске обавезе забораве мађарски језик, Влашић је у буџетској дебати од 1902 обећао парламенту да ће створити такав просветни систем, по коме ће се мађарски учити од треће године свакога детета, дакле од почетка поласка у забавиште, па до његове 20-те године. На тај начин желео је Влашић да уведе „инфериорне“ немађарске народе Угарске у „супериорну“ мађарску културу. „Ја у свом делокругу — рекао је још том приликом министар

² Nyitavármegye. A nemzetiségi viszonyok tanulmányozására kiküldött bizottságnak a vármegye közgyűléséhez intézett jelentése és javaslatai. I rész: népoktatásügy. Nyitra vármegye tulajdona. Nyitra 1902, 22.

³ Néptanítók Lapja, 1902, број 26.

— служим помађаривању и служим овој отаџбини, али уједно и самој користи становника немађарског матерњег језика, јер сматрам да ова земља само онда може да процвета и да буде срећна, кад у њој влада мађарска раса и кад се у њој обезбеди превага културе те расе“.⁴

И сад редом сви министри просвете који су долазили после Влашића, — и Берзевици, и Лукач, и Апоњи, — не заборављају да своје све строже одредбе о учењу мађарског језика образлажу и самом коришћу тога учења по немађарске народе. Као народи са примитивном клатуром, доказивали су ови министри, Немађари ће тек присвајањем мађарске културе постати културни народи, а помоћу знања мађарског језика постаће им приступачна та култура и биће у стању да се ослободе разних експлоататора који су досад њихово незнање само злоупотребљавали! Када је 1904 нови министар просвете, Алберт Берзевици, поднео народној скупштини нов законски предлог о народним школама у коме је главно тежиште било поштравање мера око наставе мађарског језика, министар је све те мере образложио овим речима: „Овај закон због тога одређује све то, што је знање мађарског језика данас већ јако потребно свакоме човеку у држави; онај Румун, Србин, Словак или Немац који зна и мађарски да говори, пише и чита у стању је самостално да изађе пред суд и да не упадне у вигове варалица и зеленаша који су незнање сиротог човека досад искоришћавали“.⁵ Мађарски државници су живели у једној великој заблуди о величини мађарске културе, старој „хиљаду година“, те су тако лако могли веровати да ће она већ на основу своје надмоћи над културама осталих

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., 1905, број 5.

народа угарске завладати у држави. Није потребно никакво насиље, уверавали су Мађари и себе и своје народности, да мађарска култура завлада у мађарској земљи, пошто она није никаква вештачка творевина; она је јача од свакога оружја и закона, због чега има све услове да обезбеди Мађарску Мађарима.⁶

Законски предлог о основној настави, који је израђен за време министра просвете Ђорђа Лукача 1905, а који ће у погледу мађаризације још у оштријој форми да добије санкцију тек две године касније, за време министра Апоњија, предвидео је да се у немађарским основним школама мађарски језик у толикој мери има учити, да немађарска деца могу научити добро да мађарски говоре, читају, пишу и рачунају. Сем тога, овај законски предлог је захтевао да се у немађарским народним школама учи на мађарском језику земљопис, историја и грађанска права са дужностима. Учење мађарског језика имало се изводити искључиво директним методом. У случају да вероисповедни учитељи не би били у стању да изводе наставу помоћу овог метода, министар је задржао за себе право да у таким вероисповедним школама постави државног учитеља који је, разуме се, могао бити и Мађар. У образложењу овога законског предлога, министар Лукач је нагласио да је присиљен да појача мере за учење мађарског језика, јер су чињенице доказале да се закон од 1879 није показао у довољној мери ефикасан. А све то не иде за тим, да можда ограничи учење народносног језика, већ једино да народности у свом интересу присвоје знање државног језика, на основу чега ће постати учесници мађарског народног живота и образовања те ће само тако заиста постати срећни грађани у

⁶ Ibid.

држави.⁷ Министар Лукач је још предвидео награђивање оних учитеља који покажу највише успеха у раду на ширењу мађарског језика, исто тако и награђивање оних ученика који код учења овог језика покажу одличан напредак.

На положају министра просвете нису се дуго задржали ни Берзевици а ни Лукач — први око три, а други око две године —, па ипак ове политичке кризе нису ништа утицале на промену мађарске освајачке политике према националним мањинама. Она политика која је инаугурисана 1868 законом о народностима добила је своју пуну примену у просветном систему. У њему су конзеквентно долазиле до изражаја асимилационе тежње угарске владе, које су све ишле за тим да од хетерогене угарске државе створе хомогену, са јединственим мађарским народом и са јединственим мађарским језиком. Остварење овог плана, што се више одмицало од 1868, све се више драстичнијим средствима изводило. Оне законске предлоге које нису доспели да озаконе ни Берзевици ни Лукач, озаконио је Апоњи 27-им законским чланком из 1907.⁸ Иако припадник друге политичке странке, он је прихватио законски предлог о вероисповедним народним школама својих претходника и унео у њега нову одредбу, помоћу које је школа имала да у најскоријој будућности код народности избрише сваку посебну националну свест. Мађарски државници, на челу са Апоњијем, веровали су да ће се на основу овога школског закона све националне мањине Угарске у времену од 40 година потпуно помађарити. Док се дотле законима ишло за тим да се створи јединствен политички

⁷ Ibid., 1905, број 35.

⁸ A nemállami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

мађарски народ. Апоњијев је закон ишао за стварањем етничког јединственог мађарског народа. Овим законом је стављено у дужност учитељима да код деце немађарског матерњег језика створе свест о припадности мађарском народу. Мађарски државници су, свакако, веровали да су њихове теорије о јединственом политичком народу и о мађарској државној идеји довољно већ помрачиле националну свест код народности и да су тако приугодиле погодан час да се са том њиховом посебном националном свешћу коначно ликвидира.

Апоњијев закон о недржавним народним школама у првих својих 16 тачака говори о припадностима општинских и вероисповедних народних учитеља. Међутим, само питање плата ових учитеља није много тиштало мађарску владу; уколико је ишла за тим да се ове плате повећају, она је желела то само ради тога, да повећањем плата народним учитељима код ових изазове амбицију за што савеснијим радом на помађаривању. Сем тога, овај закон је имао и другу тенденцију, тенденцију да вероисповедне учитеље подвргне дисциплинарној надлежности министра просвете и његових органа, док су дотле ови учитељи потпадали под искључиву дисциплинарну надлежност својих аутономних школских власти; Срби, дакле, под надлежност својих месних и епархијских школских одбора, и под Митрополијски школски савет. Српски учитељи имали су отсад да у државном надзорнику гледају праву власт, а у аутономном само фигуру.⁹ Замери ли се који народносни учитељ својим аутономним властима, ни глава га не мора заболети, ако се само штреберством умео додворити државним властима; с друге стране,

⁹ Берзевицијев предлог у Апоњијеву руху. Браник, бр. 33 од 1907.

и најординарнија денунцијација каквог србофобског бележника или солгабирова, какви су у већини били, могла га је врло лако стати службе.

Ево неколико важнијих тачака по наше питање из Апоњијева закона: Свака школа и сваки учитељ, без обзира на карактер школе и на то да ли ужива државну помоћ или не, дужни су да развијају и учвршћују у дечјој души приврженост мађарској отаџбини и свешт о припадању мађарском народу. То становиште мора добити израза у целокупној настави...¹⁰

Где не постоји школа са мађарским наставним језиком, онде у вероисповедним основним школама у којима стално има ученика мађарског матерњег језика или таквих немађарског матерњег језика за које њихови родитељи или стараоци желе наставу на мађарском језику, министар просвете може одредити за ове ученике мађарски као наставни језик. У случају да је бар половина од уписаних ученика мађарског матерњег језика, наставни језик је мађарски, али су издржаваоци школа дужни да се старају за ученике који не говоре мађарски да учествују у настави на свом матерњем језику.

У свакој оној народној школи у којој је уведен државни језик као једини наставни језик, *ово стање се више не може измениати*. У свима поновним основним народним школама¹¹ наставни језик је

¹⁰ § 17: Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segílyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a vallás erkölcsös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell;...

¹¹ У народним основним школама је обавеза похађања трајала од 6 до 12 године и настава је у њима била свакодневна, а у поновним, пофторним, народним школама обавеза похађања је трајала од 13 до 15 године и оне су радиле само четвртком и недељом.

мађарски. Ове одредбе важе и за општинске основне народне школе.¹²

У свима основним школама у којима наставни језик није мађарски, уживале оне државну помоћ или не, мађарски језик се у свима разредима мора предавати, по наставном плану и програму који одреди министар просвете, а по саслушању издржаваоца школа, и то у толикој мери да је *свако немађарско дете по свршетку четвртог разреда у стању да своје мисли у речи и писму разумљиво на мађарском језику изражава*.¹³

Учитељи општинских и вероисповедних основних школа, поред других услова, могу учествовати у допуни основне плате или добног додатка само уз испуњавање још и ових услова:

¹² § 18: ... Ahol magyar anyanyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, a melyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, a kiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja; a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelheti, hogy ezek számára a magyar nyelv használtassék mint anyanyelv. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafentartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban.

Minden oly népoktatási tanintézetekben azonban, a melyekben az állam nyelve van egyedüli tanítási nyelvvül bevezetve, ez az állapot többé nem változtatható.

Az összes elemi népiskolák ismétlő tanfolyamában a tanítás nyelve a magyar. Ezek az intézkedések érvényesek a községi elemi népiskolákban is.

¹³ § 19: A nem magyar tanítási nyelvű elemi iskolákban, akár részesülnek állami segílyben, akár nem, a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a hitfelekezeti iskolafentartó megállapításával megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámban oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.

1) Ако буду предавали мађарски језик, рачун, земљопис, историју и грађанска права са дужностима по наставном плану и програму као и уз искључиву употребу уџбеника и помоћних средстава које министар просвете буде одобрио.

2) Ако се у тим школама буду употребљавале читанке домољубивог садржаја и учила која министар просвете буде одобрио.¹⁴

Учитељ општинске и вероисповедне школе чини дисциплинаран преступ: ако занемарује учење мађарског језика или ако га својом кривицом не предаје с успехом... Против тог учитеља министар просвете покреће дисциплински поступак. Утврди ли се преступ, учитељ се кажњава. Међу казнама предвиђено је и отпуштање из службе. Ону вероисповедну школу из које је из наведених разлога учитељ отпуштен из службе, министар просвете може затворити и место ње отворити државну школу.

¹⁴ § 20: Nem magyar tanítási nyelvű községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknál alkalmazott tanítók alapfizetés vagy korpótlék-kiegészítésben a 16. §-ban megszabott feltételeken kívül csak a következő további feltételek teljesítése mellett részesülhetnek:

1. ha az illető iskolákban a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása községi iskolákban a vallás- és közoktatásügyi minister által megállapított tanterv szerint és óraszámban, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédesszközök használatával, hitfelekezeti iskolákban pedig a vallás- és közoktatásügyi minister által is jóváhagyott, vagy a mennyiben az iskolafentartó részéről fölterjesztett tanterv jóváhagyható nem volna, általa megállapított tanterv szerint és óraszámban kizárólag az által is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédesszközök használatával történik;

2. ha az illető iskolákban kizárólag a vallás- és közoktatásügyi minister által is helybenhagyott hazafias tartalmi olvasókönyvek és tanszerek használtak.

Јасно је да се овим законом ишло за тим да се народности помађаре помоћу самих њихових школа. Њиме је уједно уништена аутономија српскога народа у Угарској у школским стварима, призната 9-им законским чланком из 1868 и Школском уредбом о српским вероисповедним народним школама од 1872. Њиме је такође поцепано јединство српске карловачке митрополије зајемчено државним законима. Министар Апоњи, на оправдану критику народносних посланика у скупштинској расправи о његовом закону, бадава се бранио да је далеко и од помисли да укине вероисповедни тип школе, него да само жели да и у тим школама обезбеди званичном језику „достојно место“ и да их у извршењу тога захтева, као и у испуњавању државотворне мисије, стави под државну контролу,¹⁵ — кад су саме чињенице, које ћемо касније навести, у свему давале заправо оправданој бојазни народности. Уосталом, сама одредба да се сва деца имају осећати Мађарима, јасније него ишта доказује тенденцију насилног помађаривања. А исто то доказују и драконске мере које су предвиђене против оних народносних учитеља код којих се њихова будна национална свест морала одупрети том насилном помађаривању.

Разуме се, као и све народности, ни Срби нису могли ни овом приликом равнодушно да посматрају шта се против њих предузима. Они су поново ушли у борбу за своја национална права, али их с оне стране, где је господарила груба сила, није имао ко да чује.

Борба је отпочета одмах са појавом Берзевицијева и Лукачева законског предлога. Стари народни борац д-р Михаило Полит-Десанчић водио је борбу

¹⁵ Gróf Apponyi Albert miniszter beszéde. Néptanítók Lapja, 1907, бр. 21.

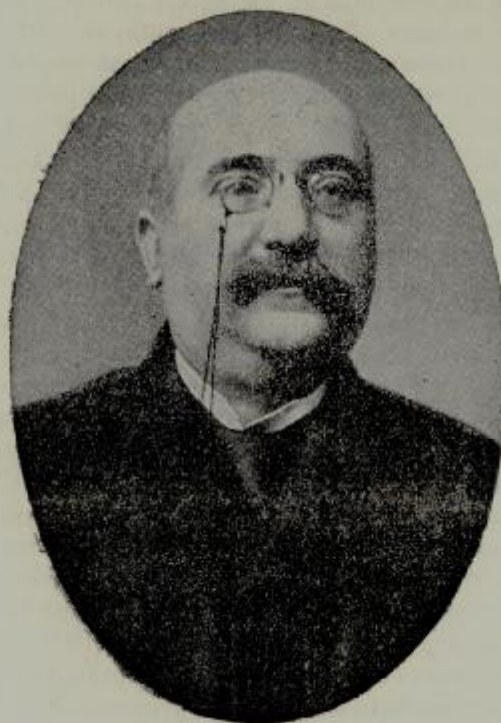
за очување срpske егзистенције у пештанској народној скупштини и у органу срpske либералне странке „Бранику“. Он је доказивао Мађарима, који су стално истицали да „у свом језику живи народ“,¹⁶ да и народности то исто хоће; да и Срби, Словаци и Румуни хоће да живе са својим језиком. Он је, даље, отворено тврдио да је узрок што 1868 није дошло до праведног решења народносног питања лежао једино у томе, што је тадашња мађарска већина у народној скупштини, баш као и ова садашња, држала да је држава у стању да помоћу асимилације створи етничко јединство и једноплемену мађарску државу. Али пошто Мађари не стоје у оном бројном сразмеру у ком су то народи хомогених држава на западу према својим незнатним националним мањинама, то Угарска никада не може постати хомогена народна држава. Она то не може постати ни асимилацијом помоћу мађарске културе, јер за такву асимилацију такође не постоје услови.¹⁷

Против Берзевизијева законског предлога устао је и вођа срpske радикалне странке у Угарској, Јаша Томић. И он је доказивао да овај законски предлог нема за подлогу цивилизацију него мађаризацију. Један народ — доказивао је Томић — може се претопити у други само неосетно, кад су ту потребни услови. Али кад један национално свестан и културан народ, као што је то срpsки, „осети да хоће да му тако рећи ишчупају језик из грла, узавре му крв и он се брани“. „Деца немађарских народа треба у основној школи, поред осталих предмета које уче мађарска деца, још да науче правилно читати, писати, рачунати и говорити мађарски. То она могу учинити само онда, када би им нов школски закон

¹⁶ Nyelveben él a nemzet.

¹⁷ Браник, број 139 од 1906.

дао другу памет, али он то не може. И догодило би се то, да деца немађарских народа не би научила правилно ни свој језик а ни мађарски, нити би присвојила најпотребнија основна знања. Њих би

Јаша Томић

основна школа само збунила, она би заостала у свему...“¹⁸ Када се срpsки народ одлучио да протестује против Берзевизијева школског предлога и на јавном збору, мађарске власти му то нису дозволиле.¹⁹

¹⁸ Јаша Томић, На прелому. Нови Сад 1906, 4.

¹⁹ Браник, број 247 од 1904.

Али српска је крв узаврела нарочито 1907, када је министар Апоњи поднео пештанској народној скупштини свој законски предлог о недржавним народним школама. Апоњи је, видели смо, отворено насрнуо на оно што је најсветије свакоме народу, на име и језик. Појачаним мерама за учење мађарског језика народносна деца заиста не би била у стању да честито науче свој матерњи језик, нити би могла да у пуној мери учествују у стицању знања која им је требала основна школа да пружи. Мађарским империјалистима је то најмање бригае задавало. Они су шта више и ишли за тим да мађарски језик потпуно потисне народносне језике, да би већ једаред видели остварен свој главни циљ: једнојезичну државу. Кад у целој држави завлада само један и то мађарски језик, шта је природније него да и сви становници те државе носе једно име, мађарско. А кад се тако све народности помађаре, хетерогена Угарска постаје хомогена, велика мађарска држава „од тридесет милиона становника.“

Сви ти мађарски планови били су сувише познати народностима. Српски народ у Угарској још једном ће листом да подигне свој глас против мађаризаторских планова угарских властодржаца. Његови претставници искупили су се 31 марта 1907 у Великом Бечкереку на протестни збор против Апоњијева школског закона. На збору је у пуној мери манифестована српска национална свест и једнодушно је осуђен нападај на националне светиње. Борби мушкараца придружиле су се и српске жене. Њихов посебан протест против Берзевицијева а сада Апоњијева закона потписало је преко 30.000 српских матера, које су крикнуле од бола када је њиховој деци требало да се одузме њихов матерњи језик. Тај свој протест предале су збору са захтевом да се

достави народној скупштини. После оштре осуде намераваних планова мађарских државника, збор је једнодушно донео ову резолуцију:²⁰

„Законски предлог о правним односима недржавних школа и о припадностима општинских и вероисповедних учитеља, који је поднесен угарском сабору, дубоко је забринуо па и пренеравно све слојеве народа нашег. Ако тај законски предлог постане закон, онда ми најовближније стрелимо за децу нашу, стрелимо за њихов умни развитак, стрелимо за нашу народну културу, стрелимо за нашу народно-црквену самоуправу, стрелимо за сва вероисповедна и народносна права која су нам осигурана природним историским развитаком, државним основним законима и аутономним уредбама.

Још у мрачним апсолутистичким временима зајемчена нам је била народно-црквено-школска самоуправа повластицама. Те су повластице истицале из историјског развитака и из жудње нашег народа да надале очува и свој самосвојни културни живот.

Те су повластице добиле државноправну важност уколико их је 27-ми законски чланак од 1790/91 овако нио, а у том се законском чланку изрично вели да ћемо моћи сасвим слободно вршити самоуправу „у пословима заклада, науке и одгајања омладине.“ У 20-ом законском чланку од 1847/8 као и у 9-ом законском чланку од 1868 ујемчава нам се да можемо наше црквене, школске и закладне ствари у оквиру државних закона, а под надзором Њ. В., самостално решавати и уређивати.

Све узаконјене привилегије као и наведени закони имају обележје гаранционих закона како по важности својој тако и по начину како су постале. Наша српско-народна црквено-школска аутономија изрично је узаконјена као *народна*. Баш § 14 44-ог законског чланка од 1868 е народносној равноправности даје право црквеним општинама да у оквиру државног школског

²⁰ Известилац збора био је Јаша Томић а говорници су били: аутономни школски референт Ђорђе Поповић, д-р Живко Продановић, Јулка Илић-Наичић, д-р Мита Мушицки и Ђорђе Страјић.

закона могу у својим школама саме по вољи одређивати наставни језик. § 17 тога закона иде и даље и изрично вели: „Пошто је успех јавне наставе са гледишта општег обривовања и општег добра једна од највећих задаћа и државе, то је држава дужна бринути се да се држављани који живе у већим масама, па били они ма које народности, могу образовати у свом матерњем језику све док не почну подазити највише школе“. Овако важне законске одредбе које се баве најдрагоценијим правима народа и вероисповести и које се одредбе осивају на вековном развиту не могу се мењати према тренутном расположењу.

Нови државни школски закони дужни су да воде рачуна о нашој народној црквено-школској аутономији, о праву нашем које смо већ стекли. Државни школски закони не могу да пониште дух па чак ни основна начела наше самоуправе; не могу се доносити као да та самоуправа и не постоји. Стога нам не могу понистити оно основно начело аутономије да ми нашој деци предајемо знање на нашем језику.

Законски предлог министра просвете толико се противи основним правилима наставе, да је очигледно како тај законски предлог није донесен из просветних него из чисто политичких разлога.

Нови законски предлог наређује као главну задаћу у основним школама оно што је потпуно неоствариво: наиме, да наша деца морају тамо научити правилно говорити мађарски. И док се основна школа буде мучила око те немогућности, страдаће наш српски језик и страдаће настава уопште, јер како ће наша деца поред онолико учења мађарског језика прибавити ма и најглавнија знања која су им преко потребна за живот?

Велика би била неједнакост и неправда кад би се од наше деце тражило да морају научити и оно што друга деца у држави па и у свом свету нити морају нити могу.

Основна школа треба да научи дете правилно говорити на матерњем језику, јер је то најсветије право детине и прва дужност основне школе. Основна школа ако ће да служи просвети мора да тумачи знање детету онако како оно најлакше разуме.

Па опет законски предлог захтева од наших школа и учитеља оно што је немогуће. Ако то немогуће не учине, онда им ставља у изглед казне па напослетку и уништење школа. Ако би се законски предлог усвојио па и извео, онда би за најкраће време нестало свију вероисповедних па и општинских народних школа и остале би само школе са мађарским наставним језиком.

У такој школи могло би се догодити чак и то да нашој деци у основној школи, која не знају ни речи мађарски, предаје учитељ који не зна ни речи српски. Така би школа више личила на мучилиште него на училиште. И тада би још у повећаној мери наступило то да би се слаб дечји ум преоптеретно. То преоптерећивање дечјег ума било би од најжалоснијих последица по њихов душевни и телесни развитак. И поврх свега тога деца немађарских народа не би стекла оно основно знање које им је у данашње време безусловно потребно, ако хоће да и економски не пропадну.

Ако се усвоји тај законски предлог, онда би основне школе од деце немађарских народа створиле умне богаљеве који су заостали у свему оном што су требали да науче у основној школи, а ипак не би знали ни мађарски. То би били грађани другог реда, осуђени да пропадну народносно, верски и економски.

На основу § 3-ег 9-ог законског чланка од 1868 г., као и на основу § 18-ог Саборског устројства од 1875 г., ми смо власни да са својим црквеним, школским и фондационим стварима управљамо и рукујемо преко својих аутономних органа. Аутономија у којој не би аутономни органи управљали и вршили послове изгубила би сваку садржину и не би имала никакву смисла.

Па ипак законски предлог министра просвете одузима нашим школским органима сваку власт и управу. По законском предлогу о коме је реч, наставни план из мађарског језика утврђивао би министар просвете за све народне школе без разлике, па чак и број часова. Место да се нашој аутономији на просветне цели одреди сразмерна потпора коју би аутономни органи делили по своје нахођењу, подељује се засебна државна потпора сваком поједином учитељу и свака та потпора доноси по законском предлогу влади нова

права па чак и та, да потврди или чак и именује учитеља. Овај законски предлог министра просвете поништава и дисциплинарни власт наших аутономних органа према учитељу. Министар просвете има права да поништи пресуду наше аутономне власти а нову пресуду би у том погледу донео жупанијски, односно варошки управни одбор. Аутономни органи биће дужни водити дисциплинарни истрагу над учитељем кадгод министар просвете захте, а у некојим стварима неће никако ни судити наши аутономни органи него само управни одбор и министар. То бива изрочито онда кад учитељ не може да покаже довољна успеха у мађарском језику. И како се овим законским предлогом тражи од учитеља онолики успех из мађарског језика колики он не може никако постићи, то ускоро министар неће имати друга посла него да нам затвара народне школе.

Овај законски предлог доноси неко повишење плате учитељима, али ће им то бити слаба накнада и утеха, јер их тај исти законски предлог смучава и на сваком кораку прети опстанку њиховом.

Са болом у души гледамо на законски предлог министра просвете који хоће са неколико параграфа да нам узме све. Јер, уистини, ту није реч о настави. Тај законски предлог хоће управо *да нас одроди од народности*. И кад тај законски предлог о народним основним школама не ставља на прво место матерњи језик и потребно елементарно знање него мађарски језик, онда ће он створити од наше деце незналице која неће бити у стању да се мере с другима ни у чем те ће и материјално пропасти.

Из свију наведених разлога овај збор решава:

1. Начелно се придружује претставкама за које је закључено да се поднесу, а које су највећим делом већ и поднели угарском сабору 1904 и 1905 наши општински, епархијски и митрополијски органи у ствари повнатих школских предлога бившег министра просвете г. Алберта Берзевиција.

2. Начелно се придружује народном покрету онога времена, наиме резолуцијама наших народних зборовна академске омладине као и покрету наших женскихња које су покупиле преко 30.000 женских потписа у

одбрану нашег матерњег језика у основним школама.

3. Да се угарски сабор умоли да поменути предлог угарског министра просвете г. грофа Алберта Апоњија скине с дневног реда. А пошто и досадашњи државни закони, који се односе на народне школе, у многоме вређају нашу народну црквено-школску аутономију, не одговарају модерној педагогији, не воде рачуна о нашој народној култури која нам је зајемчена основним државним законима, то на место напред поменутог законског предлога, да угарски министар просвете и црквених послова поднесе сабору, по претходном саслушању свих народно-црквено-школских највиших аутономних власти нов законски предлог о народним школама који би стајао на висини модерне педагогије, штитио нашу основним законима ујемчену културу, водио рачуна о духу и основним начелима наше народно-црквене и школске аутономије и био како у добро схваћеном интересу свију народа тако и у добро схваћеном интересу наше миле домовине.

4. Умољавају се и позивају Срби посланици угарског сабора да у смислу треће тачке ове одлуке договорно заузму становиште у угарском сабору.

Поверава се претседништву овога збора да ову одлуку изврши.²¹

У смислу захтева треће тачке у резолуцију сви народносни посланици поднели су пештанској народној скупштини предлог, да се Апоњијев законски предлог скине с дневног реда и да министар просвете у договору са вероисповедним школским властима изради нов предлог који ће решавати само питање учитељских припадности. Посланик Полит, који је у име свих народносних посланика поднео овај законски предлог скупштини, у образложењу свога предлога саопштио је скупштини да су комунални учитељи у српским крајевима, на основу наређења својих претпостављених власти, учили срп-

²¹ Застава, број 63 од 1907.

ску децу да морају за себе рећи да су Мађари зато што су се у Мађарској родили. На основу ове „мотивације“, Полит је оспорио Апоњију да је Мађар, јер се он у Бечу родио. Полит је још с иронијом ово рекао: „Пада ми сад на ум и оно што сам чуо од једног српског сељака коме су такође рекли да је он зато Мађар што се родио у Мађарској. „Да сам се родио у штали, онда бих био теле или ждребе“. То је конзеквенција оног, кад се каже да је сваки само зато што се овде родио безусловно Мађар“.²²

Као што је и досад увек био случај у сличним приликама, мађарска скупштинска већина није ни сада ниједан од народносних приговора прихватила. Она је Апоњијев законски предлог изгласала у оба дома. У горњем дому против повреда права српскога народа устао је будимски српски епископ, Лукијан Богдановић. Он је том приликом нагласио да Срби у Угарској захтевају, да им свако признаје њихову народност, њихове племенске особине и да им нико не смета код употребе њихова језика и развитка њихове културе.²³

Но све те мере угарској влади нису биле довољне. Помађаривање народности чинило им се да врло касно почиње. Зато кад већ нису могли да заведу закон по коме ће помађаривање отпочети већ у колевци, они су донели закон по коме је помађаривање требало отпочети у забавишту. 1913 г., за време владе грофа Стевана Тисе и министра просвете д-р Беле Јанковића, донели су Мађари 40-ти законски чланак о правном односу недржавних забавишта и о припадностима општинских и вероисповедних забавиља. Шеснаеста тачка овога закона верна је репродукција седамнаесте тачке 27-ог, Апо-

²² Браник, број 68 од 1907.

²³ Ibid., број 95 од 1907.

њијева, законског чланка. У њој се одређује да су свако забавиште и свака забавиља, без обзира на карактер забавишта и на то, да ли уживају државну помоћ или не, дужни између осталог *да у децјој души пробуде и развију свест о припадању мађарском народу*. Овај је закон наметнуо и мађарски језик вероисповедним забавиштима и у том погледу је предвидео отпуштање из службе као казну за оне забавиље које би се усудиле да занемаре учење мађарског језика.²⁴

Тако се мађарске власти законским путем постарале да српска, словачка, русинска, румунска и немачка деца у Угарској са завршетком четвртог разреда основне школе потпуно савладају мађарски језик, а на штету свога матерњег, и да им се већ у забавишту наметне свест да су чланови мађарског народа.

²⁴ 16 §: Az 1891. évi XV t. c. 8. §-ában foglalt azon rendelkezésen felül, a mely szerint az óvodákban a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összeköttendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel, minden óvoda és minden óvóné, tekintet nélkül az óvoda jellegére és arra, hogy állami segílyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás érzelmét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, nem különben a vallásérkölcösös gondolkodást tartozik felébresztetni és kifejleszteni.

ГЛАВА V

Основна школа у служби помађаривања

„Досада смо чували своју децу од Цигана, а отсада ћемо их чувати и од власти“ — Помађаривање почиње у забавиштима — Запостављање вероисповедних основних школа у корист комуналних и државних — Извођење Апоњијева закона — „Није дозвољено „рачки“ говориши“ — Успеси мађарске школске политике

Као што смо видели, Мађари су од школе начинили најмоћније средство за стварање јединственог народа Угарске. Преко ње је требало да се народностима наметне мађарски језик, мађарска култура и мађарска народна свест, а све то, разуме се, народности су требале да прихвате по цену губљења своје националне свести. Није чудо, дакле, што су због тога сами Мађари признавали, да је „учитељство у Угарској права народна војска“.¹ Оно је почињало свој рат против народности већ у забавишту. Првобитно само у државним, а од 1913 и у оном маленом броју народносних забавишта. Пошто није постојало обавезно похађање забавишта, Срби су желели да се тиме користе те су избегавали да уопште шаљу своју децу у ову установу за помађаривање. Српска штампа у Угарској је сву пажњу обратила на опасност по Србе која им је претила од забавишта. „Браник“ је упозоравао Мађаре да

¹ „Mert régen tudott dolog, hogy Magyarországon a tanítószág az igazi nemzeti hadsereg“. V. Néptanítók Lapja 1907, бр. 2.

је и Србима њихова народност исто тако светиња као и владајућем племену његова.² А „Застава“ је питала угарску владу, зар нема преча посла, него да својом непромишљеном политиком изазива огорчење у 10 милиона угарских грађана против њихове отаџбине, која ће можда већ сутра да их позове на бојно поље да умру за ту отаџбину. Поводом једног случаја, када су власти силом одвукле словачку децу у државно забавиште, „Застава“ је писала да су досад родитељи морали о вашарима мотрити на децу да их Цигани не украду, а отсада ће морати да чувају децу и од власти. „Сто пута је боље да нам се деца играју по прашини, него да црпе „прва знања“ у мађарским забавиштима. Зато одупримо се одлучно томе смеру који тежи да нашу децу помађари, не дајмо децу у мађарска забавишта!“³ Због овог чланка је одговорни уредник „Заставе“ осуђен на осам дана државног затвора. Д-р Емил Гаврила, бранећи „Заставина“ одговорна уредника, употребио је прилику да пред сегединским судом отворено најоштрије жигоше политику насилнога помађаривања владајуће класе у Угарској и да ту политику назове варварством. Тада је д-р Гаврила, између осталог, рекао: „Једна проклета струја улегла је у државни живот наше отаџбине, која хоће да јој отрује цео сустав, све удове. Та струја иде за тим, да све што није мађарско напусти своје обележје, да Немађари напусте свој језик, своје обичаје, своје име, своју народност и да се сви претопе и слију у један једини мађарски народ. Та струја је сама по себи неприродна, неправедна и заслужује осуду целог образованог света, јер иде за тим да отима од других. Али као свака отимачина и ова је неморална, непоштена.

² Браник бр. 7 од 1891.

³ Застава бр. 121 од 1893.

те мора изазвати незадовољство и природни отпор све дотле, докле макар и у виду законитости потајно и кришом врши своју злу намеру. Једно дело те струје било је и отимање ситне словачке деце из мајчина крила у циљу помађаривања. Вас Мађаре боли, као што рече г. државни тужилац, што вас иноземство често назива варварима. Та отимачина словачке деце била је и остаће за сва времена гадно варварство“.⁴

Навикла већ да се не осврће на протесте народности против помађаривања, угарска влада се није освртала ни на овај исувише јасан глас српскога протеста. Њој је њена мегаломанија помутила разум за свако разборито расуђивање и поступање. Повећати број Мађара у држави, по сваку цену и свима могућим средствима, био јој је једини циљ. У ту сврху јој је, између осталог, био потребан што већи број свих врста мађарских школа, па дакле и забавишта. А да су и забавишта у крајевима националних мањина требала да искључиво послуже помађаривању, поред јасних доказа које смо већ споменули, навешћемо још и доказе из службених аката самих угарских власти који се данас налазе у новосадској Државној архиви. Иако располажемо огромним бројем тих аката, за доказ наше тврдње довољно ће бити и само неколико примера.

Тако, када је школски надзорник Бачке жупаније, 1906, предложио министарству просвете да се у Сомбору отворе четири нова државна забавишта, „који је план већ одавна хтео да оствари, али су му то досада увек Срби, чланови градског одбора, осујетили“, надзорник је образложио потребу отварања ових забавишта „и помађаривањем српско-право-

⁴ Застава бр. 188 од 1893.

славне деце“.⁵ Школски надзорник Торонталске жупаније предложио је, 1912, министарству просвете отварање шестог државног забавишта у Великом Бечкереку, пошто је у томе месту било око 200 деце, већином српске и немачке, која су због пренатрпаности у другим забавиштима морала да остану код куће. „Ново забавиште је крајње потребно — вели се у образложењу — да би деца баш народносних родитеља с обзиром на помађаривање ишла у мађарско забавиште.“⁶ Вршачки школски надзорник, 1910, пише министарству просвете и моли за државно забавиште у Баваништу потребна забавна средства и намештај. У предлогу напомиње да је потребно да се ово забавиште уреди као узорно „и то због тога да би се у овој општини од 7.000 Срба што темељније раширео мађарски језик, да би се тако лакше затворило српско-вероисповедно забавиште које је такође добро уређено“.⁷ Шест година касније, када су већ увелико становници ове општине гинули у светском рату, тражио је овај надзорник отварање и другог мађарског забавишта.⁸ Школски надзорник из Великог Бечкерека молио је, 1902, министарство просвете да, по службеној потреби, премести забавиљу из Српског Елемира у Жомбољу, дакле из једне народносне општине у другу, „која је седмо-

⁵ Акт бачког школског надзорника пештањском министарству просвете носи број 4614 од 4 новембра 1906 и гласи: *A tervbe vett állami óvodák misszioszerű feladatát teljesítenének a gör. kel. szerb gyermekek megmagyarosítása körül is*“.

⁶ Број акта 1260 од 23 марта 1912 и гласи: *„... mert ép a nemzetiségi óvókötelesek (a német és a szerb negyedben) nem nyerhetnek elhelyezést; pedig a magyarosítás szempontjából végtelenül fontos, hogy ép a nemzetiségi szülők gyermekeit járjanak a magyar óvodába*“.

⁷ Број акта 3014 од 1 октобра 1910.

⁸ Број акта 98 од 8 фебруара 1916.

годишњом својом службом у досадашњој општини стекла врло лепих заслуга на пољу помађаривања“.⁹

Поджупан Торонталске жупаније предлагао је, 1906, министарству просвете да у Санаду отвори државно забавиште. „У Санаду — вели се у том предлогу — има 1926 српских, немачких и румунских становника, који ће се с успехом помађарити само тако, ако већ од почетка у срца њихове деце убризгамо мађарски дух помоћу мађарског језика и дружења“.¹⁰ Школски надзорник из Великог Бечкерека предложио је, 1914, министарству да отвори државно забавиште у Доњем Елемиру (данас Немачки Елемир), „како би се ова готово чисто немачка општина што пре помађарила.“¹¹ Исти школски надзорник је предложио, 1910, министарству да у Зичифалви (данас Мариолана) отвори и друго државно забавиште, „пошто то захтева прворазредни интерес помађаривања ове чисто немачке општине.“¹² Овај је разлог истакнут и код тражења отварања забавишта у Риђици, Мартиници, Беодри и другим местима.

Тителска подружина Јужноугарског културног друштва тражила је од своје централе у Сегедину да се заузме код министарства просвете, да оно преузме издржавање њеног забавишта у Тителу,

⁹ Број акта 2483 од 14 јула 1902: „... Melczer Roza szerb eleméri községi óvónót, ki jelenlegi állomás helyén 7 évi szolgálata alatt a magyarosítás terén igen szép érdemeket szerzett...“

¹⁰ Број акта 3626 од 1 децембра 1906: „... Szükségessé teszi egy óvodának szervezését még az a körülmény is, hogy Szanád községnek van 1926 német, szerb és oláh lakója, mely oknál fogva a magyarosodás e községben csakis úgy lesz sikerrel keresztül vihető, ha az idegen nyelvű kisdetek szívébe fogékony elméjük útján a magyarul beszélés és társalgás által már kezdetből fogva becseppetjük a hazafias szellem iránt táplalandó érzéket. Eszt pedig csakis a kisdedóvó intézetek szervezése által tudjuk elérni“.

¹¹ Број акта 308 од 25 јануара 1914.

¹² Број акта 1133 од 31 марта 1910.

пошто подружина није у стању да га више издржава, међутим „оно би свакако требало да постоји у сврху ширења мађарске културе међу тамошњим српским и немачким становницима.“ За исту ствар се и из истих разлога заузео код министарства и бачки школски надзорник. У Тителу су све основне школе претворене у државне на иницијативу баш овога Јужноугарског културног друштва. Остало је још само, у горњој вароши, ово једно забавиште приватног карактера. У њему је 1911/12 школске године било 79 српске деце, 62 немачке и свега 17 мађарске. „Није потребно опширно образлагати — наведено је у претставци сегединске централе овог Културног друштва — да ово забавиште у тако експонираној пограничној тврђави као што је Тител заиста праву мисију врши у служби мађарске културе.“¹³ Итд.

Иако је број Срба са осталим Словенима и број Немаца у Бачкој жупанији 1890 износио око 520.000, а број Мађара само око 190.000, државних, уствари мађарских, забавишта је године 1894 било 42, немачких 2 и српских 9. Године 1909 мађарских забавишта је већ било 137, немачких ниједно а српских свега 8.¹⁴ Исти сразмер мађарских забавишта према народносним био је и у осталим војвођанским жупанијама. Зато су извештаји са мађарске стране о стању забавишта у војвођанским крајевима из непосредног времена пред светски рат пуни задовољства и у њима се отворено признаје да забавишта врше извршну службу у ширењу мађарског језика.¹⁵

¹³ Акт DMKE министарству просвете носи број 260/1913.

¹⁴ Bács-Bodrog vármegye. Szerk. dr. Borovszky S. II kötet, 369.

¹⁵ Néptanítók Lapja 1914, бр. 16.

Исто такe резултате очекивали су Мађари и од основне школе. Пошто су вероисповедне основне школе могле још донекле да васпитавају у народносноm духу, будући да је у њима за извесне предмете наставни језик био народносни језик и да су у њима учитељску службу вршили народносни учитељи, власти су свим силама настојавале да спрече множење вероисповедних школа, односно да их затварају. Место ових, отворане су општинске или, још радије, државне основне школе у којима о васпитању у народносноm духу није могло бити ни речи. Школски закони су, видели смо, то питање лако решили. Која вероисповедна школа не покаже потребан успех у настави из мађарског језика или која вероисповедна школа не буде одговарала у потребној мери хигијенским прописима, министар просвете је може претворити у државну школу. Ништа није било лакше, него установити да, на пр., у којој чисто српској општини школска деца не изговарају мађарски језик као „прави“ Мађари. И ништа није било лакше, него установити да, на пр., у неким сиромашним српским општинама школске зграде не одговарају хигијенским прописима, као што се то видело одмах после доношења Апоњијева закона код неких српских школа у Будимској епархији. Да је постојала добра намера, сви ти недостаци уз искрену моралну и материјалну помоћ владе, лако су се могли уклонити па да те школе и даље остану вероисповедног карактера. Било је много случајева да су прилике захтевале отварање нових одељења већ због малог броја њихова, а и услед повећања броја школске деце. Иако су финансијска средства за изградњу тих одељења и издржавање нових учитеља била обезбеђена од стране вероисповедних општина, власти нису одобриле да се повећа број одељења код

вероисповедне школе, него су отварале комуналне школе. Тако се, на пр., у великој чисто српској општини Куманима,¹⁶ 1905, показало да је око 240 за школу дорасле деце остало неуписано само због недостатка довољног броја школских просторија и учитеља. Због тога је било потребно да се отворе нова одељења и да се поставе нови учитељи. Министарство просвете, „у интересу помађаривања“, како је то у службеном акту наведено, наредило је отварање општинских а не вероисповедних одељења, као што је то ово село желело.

Највише су одговарале циљевима мађарске пропаганде државне основне школе, јер су оне биле искључиво мађарске. Због тога је влада ишла за тим да их што више умножи. Док је још 1870 буџет ових школа износио 3,760.718 фор., 1888 попео се њихов буџет већ на своту од 15,495.584 фор. Од 378.095 ученика државних основних школа у години 1906/7 било је у њима народносне деце 174.245.¹⁷ У једном извештају председника владе грофа Стевана Тисе из 1912 отворено се признаје да је министарство просвете много труда уложило да баш „у оним крајевима где је до изражаја долазила мађарском духу страна култура“, дакле у народносниm крајевима, отвори што више државних народних школа.¹⁸ И у овом правцу би се без сумње наставило даље, док се сасвим не би укинуле вероисповедне школе, да светски рат није овај план покварио. Зато је сасвим без икаква основа тврдња на коју наилазимо у данашњој мађарској ревизионистичкој литератури, да у предтријанонској Угар-

¹⁶ 1905 год. Кумане је имало 5409 Срба и 157 Мађара становника.

¹⁷ Népt. Lapja 1907, бр. 1.

¹⁸ Ibid., 1914, бр. 9.

ској „школско образовање уопште није било државна функција.“¹⁹

Број народносних основних школа у Угарској био је минималан према броју мађарских основних школа, а с обзиром на бројно стање становника. Тако на пр., на оној територији Баната, Бачке и Барање која данас чини саставни део Југославије, у округлим бројевима било је пред рат према фалсификованим мађарским подацима 512.000 (38.61%) Словена, 421.000 (31.75%) Мађара, 301.300 (22.72%) Немаца, 78.700 (5.94%) Румуна и 13.000 (0.98%) осталих; самих Југословена је било 454.800 (34.24%).²⁰ Међутим, у Бачкој је било 1909 340 основних мађарских школа, 82 српске, 10 словачких, 8 немачких, 2 русинске и 1 буњевачка. Од 38 шегртских школа, све су биле мађарске, а од 26 грађанских, сем 2 српске женске, све остале су биле такође мађарске.²¹ У Торонталској жупанији исте године било је 220 мађарских основних школа, 77 српских, 41 румунска, 12 немачких и 14 осталих. Подаци нам још показују да је од укупног броја деце у овој жупанији само 13.200 било мађарског матерњег језика, а 19.360 немачког, 19.180 српског и 8.147 румунског.²² У мађарском приказу стања школа за Торонталску жупанију изражена је радост због успешног ширења мађарског језика помоћу школа, што се има приписати утицају Апоњијева школског закона.²³ У

¹⁹ „... a trianoni megcsonkítás előtt létezett hazánkban az iskolai oktatás nem volt általában állami funkció“. В. део Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Врест 1928, 181/2.

²⁰ Д-р Вл. Јожић, Национализација Бачке и Баната. Нови Сад 1931, 48.

²¹ Bács-Bodrog vármegye. Szerk. dr. Borovszky S., II köt. 369.

²² Torontál vármegye. Szerk. dr. Borovszky S., 260.

²³ Ibid.

Тамишкој жупанији, у почетку једва је уопште било школа са мађарским наставним језиком. Тако је 1870, у овој жупанији од 177 основних школа било српских, немачких и румунских 166, а свега 11 мађарских. У самом Вршцу те године је било 8 школа, од којих ниједна није била мађарска. Али 1910, од 343 основне школе, већ је било 153 са мађарским наставним језиком. Од те 153 школе 77 их је било само државних које је те године посећивало 15.929 деце и то 4.372 мађарска детета, а остало народносне. У Вршцу је тада било већ 8 народних школа са мађарским наставним језиком. Школске године 1911/12 у овој жупанији је било 351 основна школа, од којих је већ 188 било са мађарским наставним језиком и 969 мађарских учитеља.²⁴ Овај нагли прираст броја мађарских школа није изазвало бројно стање мађарског народа, јер је он у тим покрајинама био у знатној мањини. Тај прираст је изазвала политика помађаривања народности.

До Апоњијева закона наставни план и програм за српске вероисповедне основне школе прописивао је Школски савет на основу Уредбе за српске народне вероисповедне школе у Угарској од 1872. Апоњијев закон је то право ограничио. По њему се учење мађарског језика у немађарским основним школама изводило по наставном плану и програму које прописише министарство просвете уз саслушање вероисповедних издржавалаца школа. Нови наставни план и програм у смислу Апоњијева закона прописало је министарство просвете једном наредбом од 1908 и њих је Школски савет увео у српске основне школе на почетку школске 1909/10.

²⁴ Temes vármegye. Szerk. dr. Borovszky S.; Vértesi Gyula dr., Temes vármegye közoktatásügye.

По том наставном плану и програму, отсада се мађарски језик имао учити у много већем обиму. Сва настава за вежбање у мишљењу и говору ради се отсада и на мађарском језику и то већ од првог разреда. По том плану отсад се предаје на мађарском језику и историја, земљопис, права и дужности грађана; на мађарском језику отсада се воде разговори и из хигијене и природописа. По старом наставном плану, рачун се радио у четвртог, петом и шестом разреду и то на српском језику, а отсада ће се радити у свима разредима и то само на часовима мађарског разговора. Напослетку, новим наставним планом је прописано и учење дечјих игара, ручних вештина и војне команде уз употребу мађарског језика.²⁵ Све то прописано је у смислу 27-ог Апоњијева законска чланка од 1907, да би ученици већ свршетком четвртог разреда толико научили мађарски језик, како би своје мисли умели разумљиво усмено и писмено да искажу. Природно, поред оваких прописа о настави једног страног језика, учење матерњег језика имало се свести на такав минимум који је уопште доводио у питање његов успех. Да ли ће српско дете у српској школи научити свој књижевни језик и да ли ће научити српски течно читати и правилно писати, због Апоњијева закона, који је фаворизирао мађарски језик, то питање постаје сасвим од споредног значаја. Једино тежиште полаже се само на успешно учење мађарског језика. На основу једне наредбе министарства просвете, којом је уведен нови наставни план, предвиђено је да се према сваком оном учи-

²⁵ Наредба Школског савета упућена епархијским школским одборима бачком, будимском и темишварском, којом се у живот уводи наставна основа за српско-православне вероисповедне основне народне школе у Угарској. Српски митрополијски гласник од 1909, бр. 32.

тељу за кога се установи да се није у свему придржавао новог наставног плана и програма или да настави из мађарског језика својом кривицом није показао довољно успеха, примени казна отпуштања из службе. А ако се установи и кривица школских власти, и против њих ће се поступити, према прописима истога закона, који предвиђа као крајњу конзеквенцију затварање школа. Због тога је Школски савет захтевао од учитеља да закон најсавесније извршују и да настоје да деца свакако науче мађарски онако како то тај закон прописује.

Школски савет је још сматрао за дужност да упути своје подређене школске власти и учитељство на тачно извршење још и оних прописа истога закона,²⁶ по којима су учитељи били дужни да у души својих ученика развију и утврде дух привржености према њиховој отаџбини, свест о припадању мађарском народу и религиозно-морално мишљење. По истоме пропису одређено је и шта све треба и мора да буде у свакој школи: државни грб на главном улазу у школу и у свакој дворници, таблице са сликама из мађарске историје у свима дворницама, натпис имена школе на фасади зграде на мађарском језику, о народним празницима мађарска народна застава са грбом на згради итд. Још је Школски савет скренуо пажњу да ће отсад, поред аутономних школских органа, вршити надзор над српским школама и државни надзорници, да се увере да ли учитељ обраћа пажњу на неговање поштовања према мађарском језику и да ли у настави из земљописа, историје и устава у довољној мери истиче оне моменте који су прикладни за развијање и утврђење мађарског националног и патриотског осећаја.²⁷

²⁶ § 17 и § 19.

²⁷ Наредба Школског савета...

У овом духу имала је отсад да се врши обука у српским вероисповедним основним школама. У њима се ипак чула и српска реч. Учитељи су били сви Срби, који су нашли начина да ублаже разорно дејство у погледу стварања мађарског националног осећаја у духу Апоњијева закона. Али, то је и баш разлог што су мађарске власти настојале да спрече разнитак вероисповедних школа националних мањина или да их чак једну по једну затворе. Место вероисповедних, као што смо већ видели, власти су радије виделе комуналне и државне основне школе. У њима већ није морао бити учитељ који зна матерњи језик својих ученика. Ови учитељи су често показивали ревност у ширењу мађарског језика још већу него што је то од њих закон захтевао. Није редак случај био да су они забрањивали народносној деци употребу њихова матерњег језика и у међусобном опхођењу, па чак и изван школске зграде. Дејство њихових настојавања допирало је чак и до родитељске куће ученика. Они су често српску, и уопште народносну, децу од 6 до 8 година заклињали, да ни у школи ни изван школе ни код куће неће говорити другим већ само мађарским језиком. Ако су деца и поред тога међу собом говорила својим матерњим језиком, учитељ је био у стању да им за казну нареди, да испишу своју писанку реченицом: „Nem szabad gáczul beszélni!“ = Није дозвољено „рачки“ говорити! Против оваких поступака народносни су посланици протестовали и у народној скупштини. У име Срба д-р Полит, а у име Словака д-р Милан Хоџа, тадашњи културни народни посланик, износили су пред скупштину и конкретне случајеве, али је све то било без икаква успеха. Власти су само на тај начин доказивале да им се не ради заправо о пружању прилике народностима.

да науче државни језик, што су иначе приликом сваког образложења новог школског закона подвлачили, већ о запостављању матерњег језика у корист лакшег помађаривања.

Да су ове школе заиста имале да потпомогну помађаривање народности, поред оног што смо досад изложили, навешћемо још и друге доказе и то искључиво по мађарским изворима. У актима угарских централних власти, која се данас налазе у нашим архивама, има небројено доказа да је само министарство просвете руководило акцијом помађаривања у школама и да су жупанијске школске власти ту акцију најревносније изводиле. Зато ћемо у предлозима школских надзорника ретко кад наћи интерес просвете као њихову мотивацију, већ готово искључиво интерес помађаривања.²⁸ Таком мотивацијом било је обезбеђено решење у позитивном смислу свакоме предлогу чак и пред судским властима. Тако је, на пр., старатељство државне основне школе у Српском Итебеју, 1907, замолило министарство просвете да при истој школи што пре отвори ново одељење. У свом образложењу старатељство је навело да отварање новог одељења захтева интерес помађаривања ове чисто српске општине од 6000 душа; у њему је још истакнуто да старатељство то тражи, да би удовољило упутствима које је добило од самога начелника за основну наставу при министарству просвете, Ференца Халаса, који му је у том погледу обећао потпору саме владе.²⁹

²⁸ Под бр. 91894 од 31 окт. 1905 министарство просвете пише министарству унутрашњих послова: „...s tekintettel arra hogy a községi iskola fejlesztésével az ez ügyben megkérdezett kir. tanfelügyelő véleménye szerint a magyarosodás is inkább előmozdíthatnák, ennél fogva arra kérem Cimedet...“

²⁹ „Eltekintve a kérvényben felhozott nyomos indokoktól, a fejlesztés mellett szól, egyrészt azon fontos körülmény,

— Школски надзорник Бачке жупаније у Сомбору предложио је, 1907, министарству просвете да се у Старом Керу (Пашићеву), где је дотле постојала само вероисповедна школа, отвори државна основна школа са две учитељске снаге. „Ово је потребно — истакао је надзорник у образложењу — нарочито ради јачег помађаривања немачког и српског становништва ове општине. Поред тога, ова би државна школа била један нов беоцуг у ланцу оних државних школа које већ постоје у Старом Врбасу, Малом Керу (Бачко Добро Поље), Кулпину и Петровцу, дакле у општинама настањеним готово искључиво националним мањинама, које са лепим успехом раде“.³⁰ — Српске аутономне школске власти желеле су, 1907, да отворе нова одељења при српској основној вероисповедној школи у Госпођинцима, пошто су поједина одељења ове школе била препуна децом; тако је у једној само соби било преко 100 ученика. Административни одбор Бачке жупаније у Сомбору дао је мишљење министарству просвете да проширење ове српске основне школе у Госпођинцима „са гледишта мађарске државне идеје уоп-

hogy iskolánk, a 6000 lelket számláló túlnyomó részben szerbek által lakott községben, — missziót teljesít; másrészt legyen szabad felhozni, hogy iskolánk átadása alkalmával öméltségű Ha-lász Ferencz osztály tanácsos úr Dr. Szántó gondnoksági elnöknek, különösen lelkére kötötte az áll. iskola ügyét; kérve őt, hogy mint jó hazafi, szeretettel gondolja a magyarosítási törekvéseket; viszont a közökt. ú. magas kormány részéről figyelmet és támogatást ígért...“

³⁰ Број акта 5426 од 12 децембра 1907: „... A kir. kincstár részéről hozandó eme nagy áldozatokkal szemben a két tanerős áll. népiskola felállítását azért kérem és javasolom, mert kedvező alkatom kínálkozik különösen a német és szerb ajka lakosság fokozatos megmagyarosodására, továbbá mert ezen áll. iskola egy további összeköttető láncszem volna Óverbász, Kiskér, Kölpény és Petrőcz ugyyszólván tisztán nemzetiségi vidékeken levő községekben szép eredménynyel működő áll. népiskolák között“.

ште није пожељно“.³¹ — Евангелички школски одбор у Жабљу, тражећи, 1908, од министарства просвете учила за своју школу, предложио је уједно да се све општинске основне школе у Жабљу претворе у државне „како би тако постале бедем мађарства у овом народносном крају и помогле да се националне мањине помађаре“.³² — Српска православна црквена општина у Панчеву желела је, 1901, да отвори једну српску женску основну школу са четири разреда. Иако су српске аутономне школске власти одобриле ово отварање, умешало се у ствар министарство просвете и, на предлог панчевачког великог жупана, „у интересу мађарског народног јединства“, до отварања ове српске вероисповедне основне школе у Панчеву није дошло. — Интересантан је и други случај у Панчеву. Када је тамошњи школски надзорник, 1911, предложио министарству просвете нов, по његову мишљењу, бољи распоред изградње школских зграда, него што је то првобитно било предвиђено, у предлогу је истакнуто да је тај нови распоред бољи утолико, уколико води рачуна да школске зграде буду ближе оном крају где су Мађари више настањени. Кад се то не би имало у виду — рекао је овај надзорник — „онда се не би постигло помоћу школе помађаривање у већем размену. Шта више, догодило би се то, да се мађарска деца, која су у Панчеву бројно мање заступљена од остале, или посрбе или понемче“.³³ — 1907 тражио је школ-

³¹ Број акта 6770 од 21 августа 1908.

³² Претставку упутио министарству председник еванг. цркв. школ. одбора Кунд К. Вилмош 1 септ. 1908.

³³ Број акта 47 од 23 фебруара 1911: „Az egyes városrészek jellegzetesen nemzetiségűek: a felsőváros tisztán szerb, az alsóváros német, a József városban szerbek, németek vegyesen laknak; a magyarok elzárva laknak az alsóvárosban, Józsefvárosban, de leginkább a belvárosban.“

ски надзорник из Великог Бечкерека од министарства да у Српској Црњи „из важних државних разлога“ отвори мађарску основну школу, иако је у тој општини било свега два мађарска детета а 506 народносне деце.³⁴ — Велики жупан Бачке жупаније предложио је, 1907, да се у Сентомашу (Србобрану) отвори државна основна школа са шест одељења „у сирху мађаризације“.³⁵ Итд., итд.

Поводом доношења Апоњијева закона, орган министарства просвете „Néptanítók Lapja“ истицао је да је овоме закону циљ, „поред темељнијег учења мађарског језика, на миран начин помађаривање у културном и друштвеном погледу“.³⁶ Коју год расправу или чланак прочита човек о угарској школској политици, готово увек ће наићи на признање да циљ те политике треба да остане асимилација. Тако, на пр. Артур Бениш у часопису „Magyar Paedagógia“ за годину 1914 пише: „Угарске владе су свесне биле да код нас школе не треба само да шире културу, већ и да врше асимилацију у погледу толико жељеног јединства народног духа. Зато је мађарско јавно мишљење отпочетка заузело становиште, да народне школе не треба само да пружају основна

Ha most már a csekély számu magyarságot — a belvárosi körzet természetellenes kiszélesítésével — mint ahogy jelenleg is van bele dobjuk a nemzetiségek nagy tömegébe, nem hogy megerősitenénk, hanem meggyengítjük, mert a magyar gyermekek mint, ahogy az egyes iskolák igazgatói folyton jelentik — szenvednek a nemzetiségi születésű — különösen a szerb gyermekektől.

De meg föl sem tehető, hogy a számban csekély magyar gyermek útján *ily módon* — az iskolán keresztül — *nagyobb arányu magyarosodás lenne elérhető*, épen fordítva áll a dolog a mai elosztás és rendszer mellett, inkább a magyar gyermekek szerbesednek vagy németesednek el.“

³⁴ Број акта 3848 од 21 октобра 1907.

³⁵ Број акта 9604 од 30 децембра 1907.

³⁶ Népt. Lapja 1907, бр. 26.

знања, већ да у првом реду настоје да се међу народностима шири и изван школе мађарски језик те да тако по могућству појачају претапањем бројну снагу мађарског народа“.³⁷

Кад су, тако, мађарско јавно мишљење и цео-службени апарат били убеђени да је задатак народне школе у Угарској да помађарује националне мањине, није чудо што су мађарски извештаји о стању школства у Угарској главну пажњу обраћали на то, какав су резултат дале школе у погледу помађаривања. То се нарочито подвукло у оним монографијама о појединим жупанијама, које су објављене поводом милениарне прославе. Међу најинтересантнијим овим монографијама у погледу података о помађаривању као задаћи школа, свакако је она коју је издало Историско друштво за Бачку жупанију у Сомбору. Ту се о свима врстама школа говори са гледишта њихова успеха у погледу помађаривања. Тако се за оне основне школе којима су управљале калуђерице вели да је, сем једне, у свима осталима мађарски наставни језик и да с успехом служе акцији помађаривања чак и међу неримокатоличком децом. За гркокатоличке, русинске, школе се вели да полажу тежиште на учење мађарског језика, што се нарочито има захвалити новчаним наградама које се дају учитељима. Успех би био још већи, да русински свештеници, који су у већини случајева Хрвати, томе не праве сметње. За бачке немачке реформатске основне школе се у извештају казује да изврсно служе ширењу мађарске народне културе. За те школе постојао је посебан фонд, Кароља Корбана, из кога су се награђивали они учитељи који су у

³⁷ Benisch Arthur, Magyar iskolapolitika. Magyar Poedagógia, XXIII (1914), 193—194. — Halász Ferencz, Nemzeti állam-és népoktatás. Bpest 1905.

немачким вероисповедним школама са успехом ширили мађарски језик и васпитавали немачку децу у мађарском духу. О успеху рада на помађаривању у овим школама ту се још казује: „Имамо много разлога да са успехом будемо задовољни, јер су учитељи уопште развили таку делатност и вредноћу којом су се потпуно приближили циљу оснивача фонда. Међу овим немачким учитељима нарочито истичемо Карла Јунга из Нових Шова, Хенрика Штока из Новог Врбаса и Хенрика Шанка из Новог Сивца. Одбор који рукује Корбајевим фондом већ годинама је навикао да школу у којој ради учитељ Јунг сматра за мађарску школу. Са радосним срцем искрено можемо рећи да је та школа заиста мађарска школа у којој немачка деца не само да говоре мађарски већ мађарски и мисле. Достојно место уз ову школу заузима она у којој ради учитељ Шток, у којој ученици о свима предметима јасне и тачне мађарске одговоре дају. Пријатно је био изненађен одбор и у школи у којој ради учитељ Шанк, у којој је установио такав напредак, који упућује на најлепше наде.“ За тако успешан рад сва три ова учитеља добила су, разуме се, своју плату, награду из Корбајева фонда. Приказивач ових бачких школа у патриотском заносу додао је још и ово о немачким школама: „Заиста је потребно и пожртвовања и одушевљења за то, што се данас на пр. у Новим Шовама, Новом Врбасу и Новом Сивцу, изузевши веронауку, сви други предмети мађарски уче, а што се у Торжи, Старом Врбасу и Старом Сивцу већина предмета на мађарском језику уче, што ће само од користи да буде ученицима ових школа“. Са словачким школама наш извештач није био најзадовољнији, јер је ту нешто замињало са учењем мађарског језика. Али зато он није изгубио наду да ће

се стање поправити, „јер је тај наш добри бачки тоцки(!) пук наклоњен мађарском народу“. Говорећи о јеврејским вероисповедним основним школама наш извештач констатује да су Јевреји брзо и драговољно истиснули из својих учионица немачки дух, који се ту угнездио у доба Бахова система, дајући местом чистом мађарском народном духу, тако да су већ данас млађа јеврејска поколења по језику као и духу саставни део мађарске интелигенције.³⁸ Да не понављамо, напомињемо само да у истом духу говоре о успеху асимилације помоћу школа и остале монографије оних жупанија у којима су живеле националне мањине.³⁹

И после свега тога, данас Мађари још имају смелости да пред целим културним светом доказују, да су они трпели слободан развитак школа својих националних мањина. Тако у једној својој претставци Друштву народа, Мађари тврде да су за време њихова режима Срби уживали потпуну слободу у школским стварима. „До промене суверенитета — вели се ту — српска национална мањина имала је право да оснива основне и више школе колико их је хтела, да одређује наставни план предавања у властитом делокругу рада и да запосли учитеље у сразмеру својих потреба и буџетске могућности, чак и без претходног одобрења политичке мађарске власти. Таква су била права која је мађарски режим, толико

³⁸ Frankl István, Tanügy. Bács-Bodrogh vármegye egyetemesei monográfiája. Hazánk ezredéves fennállásának ünnepe alkalmából kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. II kötet. Zombor 1896, стр. 285, 288, 302, 308, 312.

³⁹ В. на пр. Torontál vármegye. Szerk. Borovszky Samu dr. Budapest 1912, стр. 260, 261, 262; Temes vármegye, 1912, у чланку д-р Ђуле Вертешија о настави у Тамишкој жупанији.

нападан и оптуживан без основа, осигурао до краја светског рата српској мањини, иако му тада ниједан међународни уговор није наметао обавезу једне либералне школске политике, засноване на поштовању толеранције и човекових права". Колико су ове речи удаљене од истине, лако ће свако видети.

ГЛАВА VI

Средње школе у служби помађаривања

Остварање мађарских гимназија у Новом Саду, Сомбору, Великом Бечкереку, Панчеву и Великој Кикинди — „Забатак средње школе у народносним крајевима није да пружи знања, већ да се бори против народности“ — „Нови Србин“

Као што мађарска влада није трпела основне школе националних мањина, тако је исто, или, тачније, још и више, била нетрпељива и према народносним средњим школама. Изузетак је једино донекле можда правила према саским гимназијама у Ердељу. Не мислимо да се задржавамо код насилнога затварања словачких гимназија¹ нити на приказивању стања средњих школа у румунским крајевима.² Ми ћемо се задржати само на приказивању догађаја у вези са средњим школама у српским крајевима.

Срби су у ужој Угарској имали једну једину гимназију, од 1810, у Новом Саду. Сами су је основали и сами су је издржавали. Када је седамдесетих година изгледало да ће доћи у питање њено даље издржавање, Фрања Деак и Калман Сел су 1872 предложили народној скупштини, да се у Новом

¹ Помађаривање Словака у бившој Горњој Угарској приказао је проф. д-р Отокар Каднер (Kadner) у свом монументалном делу *Vyvoj a dnešni soustava školství. Díl první. „Sfinx“* Boh. Janda v Praze 1929.

² Помађаривање Румуна у Ердељу и Банату приказао је д-р Онисифор Гибу (Ghibu) у расправи „*Scola românească din Transilvania și Ungaria*. București 1915.

Саду оснује државна гимназија са српским наставним језиком. Срби посланици су са радошћу поздравили њихов предлог, гледајући у њему тежњу владе да приведе у живот ону одредбу 17-ог § 44-ог законског чланка о равноправности народности из 1868, по којој се народности у основним и средњим државним школама имају да образују на свом матерњем језику.³ Само, пошто се ипак нашло средства за издржавање дотадање српске гимназије у Новом Саду, из српско-народних фондова, Срби посланици су тражили да се, место у Новом Саду, ова нова српска гимназија оснује у Сомбору, Великој Кикинди или у Великом Бечкереку. Нова гимназија је ипак, 1873, основана у Новом Саду, али као мађарска. Одмах је било јасно шта је нагнало мађарску владу на овај корак. Она је овом мађарском гимназијом, где је већ са потпуним успехом задовољавала потребе средњошколског образовања српска приватна гимназија, ишла за тим да потпомогне помађаривање и то у првом реду помађаривање Немаца из Новог Сада и непосредне околине, и да са двадесетак Мађара професора појача сувише малену бројем мађарску интелигенцију у Новом Саду. То је уосталом признала и пештанска штампа, поздравља-

³ 17 § 44-ог законског чланка од 1868, закона о равноправности народности, гласи: Az állam s illetőleg a kormány által már állított, vagy a szükséghez képest állítandó tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározása, a mennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási minister teendőjéhez tartozik. De a közoktatás sükere, a közművelődés és közjóllét szempontjából az államnak is legfőbb célja lévén; köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képezés kezdődik.

јући оснивање потпуне мађарске гимназије у Новом Саду и истичући њен политичко-национални значај.

У исто време дошло је и до оснивања државне гимназије у Сомбору, али не српске, као што би то због чистог српско-буњевачког становништва ове вароши потпуно одговарало седамнаестом члану закона о равноправности народности. И у Сомбору је државна гимназија постала искључиво мађарска. Влада као да је у почетку водила рачуна о закону о равноправности народности, јер је неко време у овој гимназији био наставни језик, поред мађарског, и српски језик. Зато се у почетку пазило да професори ове гимназије знају оба ова језика. Али касније, како се које место професора упразнило, на то место су постављани људи који српски језик нису знали. Већ после две деценије од њена постанка у њој је искључиво мађарски језик постао наставни језик и она је тако постала чисто мађарска гимназија са потпуно мађаризаторском тенденцијом. Успех који је у томе погледу имала ова гимназија радо су подвлачили Мађари. Тако читамо у историји овога завода, која је објављена још 1896, између осталог и ово: „Од четврт века уназад не само да мађарски језик, већ и мађаризација осваја Сомбор. Изузеви Србе, потпуно претанање осталог становништва у мађарски народ само је питање времена, нарочито откада је мађарски језик постао наставни у римокатоличким народним школама. У овом помађаривању има удела и гимназија“.⁴

Интересантна је историја оснивања и треће гимназије у српском месту, оне у Великом Бечкереку. Иако је ова гимназија највећим делом основана новчаним прилозима имућних православних

⁴ Jeszenszky Dezső, A zombori magyar királyi állami főgymnázium története. 1872—1895. Zombor 1896, стр. 39.

Срба Бечкеречана, она је од почетка радила као католичка гимназија, обраћајући сву пажњу помађаривању својих ученика.⁵ Кратко време предавао се у њој и српски језик, а предавао га је — катихета.

Тома Сандуловић, Србин занатлија из Панчева, свакако угледајући се на другог Србина занатлију, Димитрија Анастасијевића-Сабова, чијом је дарешљивошћу основана најстарија српска гимназија, у Сремским Карловцима, завештао је 1835 г. 25.000 форината панчевачкој општини за зидање гимназије. У завештању није било изрично наглашено да је легат намењен српској општини за српску гимназију, пошто у време када је завештање начињено у Панчеву није ни било друге општине сем српске. Иако је јасно да је Сандуловић само на српску гимназију мислио, мађарске власти нису одобриле да се изврши жеља завештача. Оне су 1888 употребиле овај легат за зидање мађарске гимназије.⁶ Исту судбину је постигла и фондација Кузмана Рацковића. Његова фондација је намењена била оснивању српске гимназије у Великој Кикинди, а употребљена је на издржавање мађарске гимназије у истом месту. Тако су мађарске власти новац национално свесних војвођанских Срба употребиле на помађаривање њихових потомака.

Пошто је дечачко доба оно време када се углавном формира национална свест, мађарска влада је од својих средњих школа начинила „државну фабрику“ за претапање националних мањина у мађарски народ. У овим заводима су тек народносни ученици били изложени правој националној тортури. Све средње школе, које је мађарска влада поотва-

⁵ Д-р Коста Ђурић, Како је основана гимназија у Великом Бечкереку? Извештај Држ. вел. гимназије у Вел. Бечкереку за школску 1928/29 годину.

⁶ Застава бр. 189 од 1888 год.

рала на свима „експонираним тачкама“, биле су искључиво од политичког значаја. Шовинистичко мађарско васпитање у многоме је кочило опште образовање, тако да су све средње школе по народносним крајевима бивше Угарске више биле заводи у којима се није водило толико рачуна о интелектуалном напредовању колико о помађаривању. Професори државних средњих школа по народносним крајевима махом су били изразити шовинисти. Они сем мађарског други неки језик обично нису знали, због чега је била немогућа свака веза између родитеља и ових наставника. Међу њима је био и велики број ренегата, који су својим шовинистичким поступањем покривали своје немађарско порекло. Они су своје мађарство наметали народносној омладини и за тај свој рад добијали су најлепша признања од својих претпостављених власти.

Тежиште рада у мађарским средњим школама почивало је на мађарској историји и мађарском језику и књижевности, а сва настава из ових предмета имала је да убеди омладину да је мађарски народ најславнији, да му је језик најлепши и да му већина књижевника ужива светски глас. Српски ученици на таком часу на коме се предавала фалсификована историја, из историје свога народа ретко су имали прилику да што чују. Ако је у уџбеницима било спомена и о прошлости српскога народа, та су места редовно изостављена. Када се ипак споменуло нешто из историје српског народа, то је имало за тенденцију да унизи српски народ. Код причања, на пр., о мађарском краљу Лајошу Великом саопштавало се да је он „потукао и укротио суседног владара Душана, и тиме га казнио што се усудио назвати царем“. Или, ако је професор говорио да Срби нису аутохтони становници Војводине, обично се

обратио Србима ученицима и додао им још ово неколико речи: „Дошли сте у ову земљу као просјаци и цebraци те сада овде из милостиње добијате и једете мађарски хлеб, па уместо да сте нам захвални, а ви још тражите нека права и тужите се на Мађаре, а не знате да смо ми најтолерантнији народ на свету. Да нема нас да вас образујемо, остали би прави дивљаци као што сте и пре хиљаду година били“.⁷ Често је Србин ученик добијао од професора питање, који му је матерњи језик. Кад је овај одговорио да му је српски матерњи језик, професор га је упозорио, на основу званичне инструкције добијене од власти, да није оно матерњи језик који се прво научи, већ који се најрадије говори.⁸ Професор Јожеф Хеђи овако је предавао „историју“ у четвртој разреду гимназије у Белој Цркви, у коме су Срби чинили четвртину ученика. „У погледу културе — гласи преведен извод из тога предавања — најдаље је од европских држава изостала Русија и то зато што у своје време није примила католичку веру. Уопште су сви словенски елементи некултурни и нису имали удела у развоју науке и просвете западних народа. Изузетак донекле чине католички Словени. Словенски Балкан носи на себи жиг азијатске некултурности. Још је више дивљи и груб, него и сама Азија. Кад се човек спреми да онамо путује, боље нека унапред пише тестамент. Турци! Е, они у погледу културе стоје на тако високом ступњу, какав балканске државе не могу постићи“.⁹ И таквом образовању требали су да послуже сви професори са свима предметима. Тако је „Нови Ср-

⁷ Милан Лазаревић, Срби ђаци у мађарским гимназијама, Омладински гласник, Рума 1905, св. 7.

⁸ Саопштење г. д-р Б. Грбе и г. Симе Димитријевића.

⁹ Нови Србин св. за октобар од 1912, 53.

бин“ забелажио, како је један наставник гимнастике тврдио да је мађарски језик најлепши на свету, а српски да је груб; да је Јокаји као писац већи од Толстоја, а „Кишобран светог Петра“ од Калмана Миксата најбољи роман на свету.¹⁰ Издавана су упутства како да се доведу сви предмети у везу са мађарским национализмом. Тако се у једном школском извештају даје упутство за зоологију: Кад је говор о заробљеном лаву, треба професор, као што то песник чини, да спомене нацију која чезне за својом старом слободом (алузија на еманципацију од Аустрије). У једном извештају сенћанске гимназије за физику се даје ово упутство: „Оснажићемо домољубиву самосвест, ако напоменемо омадини да је и мађарска раса продуковала геније и неумрле проналаске дала човечанству“. Професору немачког језика дато је упутство да немачка књижевна дела упоређују са мађарским и да указује на мађарске теме у немачкој књижевности, каквих је на пр. код Ленауа који се родио у Банату и који је опевао Тису, Мориш, Цигане, пуштахије,¹¹ итд. Није редак био случај, да су Србе ученике ових средњих школа шамарали њихови другови Мађари, зато што су се усудили да говоре „рачки“ на одмору између часова. У таким случајевима, разредне старешине на које би се обратили Срби ученици ради заштите, обично су давале заправо Мађарима ученицима.¹²

Помађаривању у средњим школама имали су нарочито да послуже т. зв. önképzőkör-и, ђачка удружења за самообразовање. Ова удружења су обично

¹⁰ Ibid., св. за септембар 1912, 23.

¹¹ М. Лазаревић, Срби у мађарским гимназијама и реалкама, „Слога“ (Сомбор) за год. 1909, бр. 40 и даље.

¹² Нови Србин 1912, 56.

носила име којег мађарског великана (Кошута, Деака, Етвеша, Петефија и др.). Она су стајала под руковођством и надзором професора. У овим удружењима су се ђаци вежбали у слободном предавању, критици, декламовању и др. Ову, иначе корисну установу по средњошколску омладину, не би ни спомињали да и она није требала да послужи помађаривању народности. То помађаривање се нарочито изводило на тај начин, што су Немађари ученици добијали да обраде теме или да рецитију песме са мађарском националном тенденцијом. Тако су Срби ученици морали да рецитију песме: *Él magyar, áll Buda még; Október 6-án; Szózat; Március 15-ike; Kik voltak a honvédek; Mikor az akasztófákat faragták; Az aradi tizenhárom; Nemzetidél, Talpra magyar*, итд. Ове рецитације су често извођене и изван школског круга, највише на јавним свечаностима о националним празницима. Није био редак случај да је који Србин ученик првог разреда, који је тек 1 септембра из чисто српског села дошао у варош у мађарску гимназију, већ 6 октобра, када је редовно приређивана велика свечаност за успомену на погубљених 13 мађарских завереника из 1849, рецитовао уз бурно одобравање присутних мађарску химну или коју другу патриотску песму. На свима овим свечаностима радо су се видели ученици закићени мађарским тробојкама или кокардама са ликом Кошута или другог ког мађарског великана. Професори су том приликом добро мотрили да ли Срби заиста певају мађарску химну, у којој се од Бога моли благослов на Мађаре, или само мичу уснама. Тешкоњима ако су били ухваћени да не певају!

Мађарска средња школа имала је још доста средстава за помађаривање немађарских ученика. Том циљу су служили и ђачки хорови, излети уче-

ника па и сама пропаганда римске цркве. Многи Србин свршени ученик средње школе у Сегедину, Темишвару, Вршцу, Белој Цркви, Панчеву, Суботици или у ком другом месту никад неће заборавити на

Васа Крајак

сва она душевна мучења којима је био изложен за време стицања културе на мађарском извору. Онај професор бивше мађарске гимназије, на жалост, истину је открио када је рекао: „У овим крајевима (националних мањина) није задаћа професора да

предају латински језик и математику, већ да се удруженим силама боре против народности.¹³ У тој борби и забрана говора на матерњем језику међу ученицима била је на првом месту. Ако се који Србин и против забране усудио да ипак говори српски, професор му је у „фином“ тону, као псету каквом, добацио: „Mars ki, ha rączoskodni akarsz“ = Марш напоље, ако хоћеш да србујеш!

И све то још није било доста. Угарске власти су у сврху помађаривања још позивале у помоћ и статистику и то статистику познату у целом непристрасном свету због њених фалсификаторских тенденција. Многи Срби ученици су у извештајима средњих школа урачунати у Мађаре. То се лепо види из тога, што се у исказу о вери ученика број православних редовно не слаже са исказом ученика по матерњем језику. Број исказа ученика по матерњем језику¹⁴ готово увек је мањи од исказа ученика по вери, кад су у питању Срби или која друга национална мањина.¹⁵

¹³ М. Лазааревић, о. с.

¹⁴ Народности у Угарској могле су се разликовати само по матерњем језику и по вери, а не и по својој националности. Када је, насупрот томе, управа сомборске српске учитељске школе у дипломама својих свршених ученика стављала натпис „Српска народна учитељска школа“, а ученичку националност означаавала са „Србин“, Апоњи је то, 1906, забрањено. Ову своју забрану базирао је министар на народносном закону, по коме је у Угарској постојао само један политички народ и то мађарски; српски, дакле, народ по том закону није постојао. Пошто су мађарски посланици одобрили овај акт министра просвете, када му је Полит тим поводом упутно интерпелацију, Полит им је ово одговорио: „Ако је то добро, онда ваљда није било добро, кад смо ми Срби заједно са Мађарима пролевали крв против Турака. Тада сте нас признавали као Србе, па смо се са српским заставама с вама заједно против Турака борили. Ја држим да поступак г. министра није европски поступак“.

¹⁵ Тако се на пр., из наведене расправе г. д-р М.

Мађарско насиље у школама над народносном омладином постало је све несносије па и опасније. Заиста је претила опасност, да мађарски шовинистички отров не отрује сасвим националну душу немађарске омладине и не отргне је из крила њених оцева и дедова који су се још пре три-четири деценије заносили решењем народносног питања у Угарској на бази покрајинских самоуправа. Морало се помишљати на нов начин одбране од помађаривања. И он се нашао у једном омладинском часопису, чији је покретач узео на себе пун пожртвовања задатак да младим Србима и Српкињама, ученицима мађарских народних, средњих и стручних школа да најпотребније знање из српске историје и културе, дакле само оно на што су ови ученици имали права, али што им се потпуно ускраћивало. Професор Ваца

Лазааревића, види да је школске године 1908/9 у Ia разреду белоцркванске државне гимназије било 12 ученика српско-православне вере а само 11 ученика српског матерњег језика. У велико-бечкеречкој гимназији урачунато је 7 Срба у Мађаре, у великокикиндској 4, у вршачкој реалци 4, у темишварској гимназији нестало је тако 3 Србина а у сомборској од 49 испитаних православних Срба исказала је статистика у годишњем извештају само 44. У градској гимназији у Суботици од 92 Буњевца, 48 их је урачунато у Мађаре. Исте школске године по исказу школских извештаја у Банату и Бачкој било је у мађарским гимназијама и реалкама (трговачке академије и грађанске школе нису узете у обзир, иако је и у њима било Срба ученика) 591 Србин ученик (исте школске године било је 290 ученика у новосадској српској гимназији), 23 Хрвата и 46 Буњевца. Школски извештаји нам још кажу да је те године у тим заводима 291 Мађар ученик говорио српски, 48 Мађара-хрватски, 23 Мађара-буњевачки и 5 Мађара-далматински! Пошто се ничим нисмо уверили да је икад мађарска средњо-школска омладина показивала симпатије према језицима народности, не можемо а да у свима овим „Мађарима“ који су тако лепо научиле српски, хрватски, буњевачки па и далматински, не гледамо продукцију оне велике „државне фабрике“ за помађаривање народности.

Стајић покренуо је, 1912, у Сомбору „Нови Србин“, лист за српску омладину у мађарским школама. Колико је ваздух мађарских школа већ постао загушљив за националну душу њихових српских ученика лепо нам казује *Први поздрав* „Новога Србина“ својим младим читаоцима:

„Сваком младом Србину, кога су родитељи дали да учи гимназију у којој професори нису Срби, у којој се не предаје српском речју и не учи из српских књига, овај лист је намењен да му накнади оно што се у такој школи прећуткује; да му рекне како су и Срби, као и сви остали европски народи, примили културу, просвећен начин живота, па развили, и све више развијају, своју науку, своју уметност и свој друштвени живот.

Дале, сваком младом Србину, који учи несрпску народну школу у Угарској, у којој се и опет ништа не зна о српској просвети, и никад се не спомене име ма кога од просвећених Срба; него ове младе Србе изрично или злобним ћутањем уверавају да смо ми Срби последњи народ на свету, спромашан у свему, јер нас је, тобож, врло мало, јер немамо, говори се у тим школама, Срба учених, честитих, јуначких, славних, каквих Мађара је пуна историја света.

Исто тако, сваком младом Србину и свакој Српкињи, који уче несрпске женске грађанске школе, несрпске учитељске или учитељичке, трговачке или занатлијске школе. Сви сте ви, драга браћо и сестре, сви сте ви кад сте отишли у несрпску школу ушли у туђину. Исто онако, као што млади занатлија, кад се ослободи, иде с крила забринуте и расплакране матере, одлази у туђину, где ће да га бије ветар и мећава, а неће га тешити речј материњске љубави и милоште, тако сте и ви ушли у туђу школу разрогачених очију, преплашени; ушли сте међу људе које често нису разумели ни ваши родитељи ни ви; међу другове који се у школском дворишту осећају као код куће, а ви сте из прикрајка гледали њихову игру и веселост. Ваша душа је била рањена страхом и жалашћу, и у њој је била рањена српска душа; и у

сузама које сте ви гутали, да их не би ко видео па вам се још и наругао, у тим сузама је плакала душа српскога народа, племенитога једнога народа, који се није одрекао права на слободан живот, него ће овоме жртвовати све што има и све што би могло имати.

Свима вама, српска браћо и српске сестре, најсрдачнији поздрав од Новог Србина.

Сви ви, када се зажелите топлоте мајчинога крила или домаћег огњишта, дођите нам на разговор. Да чујете шта су радили велики Срби, када су се нашли у такој туђини, у каквој сте ви данас. Да се на њихову примеру храбрите, да тако очврснете и издржите борбу која вас чека. Кад професор земљописа прескочи Србију и не хтедије да говори о њеном универзитету, о Српској краљевској академији; кад пориче да су становници Истре и Далмације, Хрватске и Славоније, Босне и Херцеговине, Србије и Црне Горе, Старе Србије и Македоније, да су сви они Срби и Хрвати; а када не зна, не разуме, па не уме, или кад неће да вам рекне да су Срби и Хрвати један народ, народ од десет милиона: онда дођите Новоме Србину да са њим разговарате, да од њега све то чујете и научите. А кад вас професор реторике обавести о лепоти мађарског уметничког песништва, и кад у својој необавештености уздахнете: зашто ми Срби немамо тако што! онда опет дођите к нама. Да вас учимо светој истини како нема тог народа који би заслужио да живи на нашој планети, а не би умео украсити душу својих припадника с онолико лепоте колико она може да прими у себе; како и српски народ има науку коју никоји човек не може до краја изучити; има толике примере честитог живота да их никоји човек, па ма био полубог, не може све остварити својим животом, тако да би после тога могао рећи: дајте, шта још имате! И онда, кад вам сви професори у хору, чак и онај математичар, и физичар, буду доказивали оно што се доказати не може, и објашњавали оно што се не може објаснити: ви сте, бајачи, Мађари, само сте српскога матерњег језика; и онда када вам професор мађарског језика зада писмену задању: Magyar vagyok (Ја сам Мађар), ви, пошто сте

је рањена срца и увређене душе којекako написали, дајте одушке згњеченом поносу вашем и пишите за овај лист задућу: Ја сам Србин!

А кад се пађете у недоумици, па се запитате шта то значи, Ја сам Србин; да није то тек празна нека реч, којој не би требало жртвовати ни један добар залагај, онда дођите да нам рекнемо шта је то Србин, и шта је то Нови Србин; шта је то народ и зашто је добро бити члан, што живљи орган једнога народа. Дођите сви, старији зато што ће састави у нашем листу да воде правце у српску књижевност која је главна ризница свих српских мисли и тежња, што ће ти исти састави да их са друге стране упућују на рад у српском друштву; а млађи, што ће, читајући наш лист, улазити у друштво бољих својих старијих другова, који ће им објашњавати оно што је нејасно, одговарати на питања која муче младу њихову душу; зато што ће бити у добром друштву. Дођите сви, да се братски поздравимо у друштву модерних, савремених, у друштву Нових Срба.¹⁶

¹⁶ Нови Србин 1912 св. за септ.

ГЛАВА VII

Помађаривање од колевке па до гроба

У служби помађаривања налазе се: културна друштва, позориште, штампа, хумане установе, капитал, црква — Мађарска православна црква — Закон о грађанском браку — Помађаривање имена — Народности конгрес и савез Срба, Румуна и Словака — Прослава хиљадугодишњице Угарске — Помађаривање презимена и имена општина — Протести Срба, Словака и Румуна против гажења њихових права од стране државних власти.

Са досадашњим приказом мађарског школског законодавства и духа који је владао у њиховим школама нисмо ни близу још исцрпили сва она средства којима су се властодржици Угарске служили у сврху националног изједначења у мађарском смислу. Постојао је још читав низ мера које су, иако не увек сасвим отворено, помађаривање за једини циљ имале. На првом месту споменућемо мађарска културна друштва.

Можда најстарије овако друштво било је Земалски мађарски савез (Országos Magyar Szövetség) основан 1873 у Будимпешти. Оно је заступало познато шовинистичко гледиште да у „Мађарској“ нема друге народности сем мађарске. Има, додуше, — дозвољавао је тај савез — „инојезичних држављана који се усуђују да се зову Румуни, Срби, Словаки, али ће то престати чим Мађари сузбију утицај панславизма и дакороманизма“. Мађарски савез је истакао себи за циљ, да за што краће време помађари све друге

народности у Угарској и то личним и друштвеним утицајем, школом, звањем, црквом, војском и свима осталим средствима која јавни и приватни живот пружа.¹

Од осамдесетих година оснивање мађарских културних друштава постаје многобројније а рад у њима све јачи. Циљ им је био да шире мађарску културу у оним крајевима у којима она дотле није постојала, што је заправо значило ширење мађаризације у немађарским крајевима. На тај начин, ова приватна друштва су ишла за тим да потпомогну рад државних органа у истом правцу. „Присутни знају — рекао је на једној скупштини таког друштва министар Калман Сел — да се овде ради о ширењу помађаривања. Није потребно да тумачим од колике је важности овај рад. Помађаривање је један од најважнијих државних интереса. У мађарској култури лежи будућност мађарског народа. Да се постигне тај циљ, треба друштво брзо и без галаме да ради. Овом великом акцијом треба неоспорно држава да руководи, али и државу треба друштво да потпомаже“.² Главни функционери у овим друштвима били су велики жупани, поджупани и градски начелници. Они су својим положајем лако успевали да се т. зв. угрожени крајеви начичкају месним одборима ових друштава. Становницима тих крајева ови су функционери стално понављали, да немају разлога да се буне против ширења мађарске културе, јер — *gisum tenetis, amici!* — „мађарска култура никога не вређа и није насилна“.³ Није чудо што овака саркастична резонувања нису могла да убеду „браћу немађарског језика“.

¹ Hetthey, Jelszavunk.

² Застава бр. 175 од 1890.

³ Из говора Széll Kálmán-а на скупштини DKE у Печују 1907. Néptanítók Lapja 1907, бр. 25.

Ова културна друштва су свој циљ мислила да постигну: издржавањем мађарских забавишта у местима где није било Мађара, потпомагањем школа и награђивањем учитеља који су у ширењу мађарског језика показивали најбољи успех, отварањем јефтиних интерната у градовима са средњом школом, приређивањем бесплатних течајева за учење мађарског језика, нарочито по касарнама, оснивањем мађарских библиотека и ширењем бесплатних књига, држањем предавања за народ, приређивањем забава итд.

Ова су културна друштва Мађари прво почели оснивати међу Словацима, Румунима и Немцима. Међу Румунима и Немцима је радило од 1899 Ердељско мађарско културно друштво (Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület), са скраћеним популарним називом EMKE, са седиштем у Коложвару. За двадесет година рада овог друштва, мађарски се елеменат у Ердељу појачао са 2.70% на штету Немаца и Румуна, а број оних који су знали мађарски попео се од 35.91% на 40.79%. Међу Словацима је од 1886 радило Горњоугарско културно друштво (Felsőmagyarországi Közművelődési Egyesület, FMKE) са седиштем у Њитри.⁴ У једном извештају о раду овог друштва истакнуто је да је оно у десет словачких жупанија издржавало забавишта „која ревносно и са одличним успехом делују у служби помађаривања“.⁵ Мађарску „културу“ у крају између Драве, Дунава и аустријске

⁴ Трећи члан правила FMKE-а одређује овако циљ друштва: „Az egyesület célja az Árva-, Bars-, Hont-, Liptó-, Nógrád-, Nyitra-, Pozsony-, Trencsén-, Turóc- és Zólyom megyék, valamint Pozsony és Selmecz-Bélabánya szab. kir. városok területén élő nem magyar ajkú lakosságot magyar szellemben fentartani és nevelni, s a magyar nyelvnek mint az állam nyelvének ismeretét terjeszteni“.

⁵ Néptanítók Lapja 1902, бр. 34.

границе предузело је на себе да шири Културно друштво за крај с оне стране Дунава (Dunántúli Közművelődési Egyesület, DKE). Ово је, дакле, друштво за своју домену рада узело крај настањен Хрватима, Србима и Немцима. За војвођанске Србе основано је Културно друштво за Јужну Угарску (Délmagyarországi Közművelődési Egyesület, DMKE), са седиштем у Сегедину. Оно је у Сегедину издржавало велики интернат и имало је подружнице готово у свима војвођанским градовима. Када је ово друштво основано, гроф Апоњи је у Сегедину на скупштини друштва са задовољством констатовао да је оснивање Мађарског културног друштва за Јужну Угарску „довршен онај појас којим су сада опасане немађарске народности у интересу мађарског језика и мађарске културе“. Ово је друштво иначе међу првима прихватило идеју стварања мађарске православне цркве. У Сегедину су постојала још два интерната за помађаривање школске омладине националних мањина из Баната: интернат Ђерђамошке општине и интернат имовне општине белоцркванског граничарског пука.

Поред ових културних друштава још су се оснивала и посебна друштва за ширење мађарског језика (Magyar Nyelvterjesztő Egyesület). У нашим крајевима врло активно је било тако друштво у Вршцу.

Од осталих културних установа у Угарској, позориште је нарочито служило помађаривању. У народносним крајевима оснивана су мађарска позоришта, која су особиту пажњу поклањала репертоару са мађарском националном драмом и музиком. Мађари су свесни били потребе да започети рад на помађаривању у школи има да се настави у животу и зато на установе које су тој сврси служиле нису жалили повчаних средстава. Када је ипак, једном, позориште у Темишвару дошло у финансијске неприлике, ма-

ђарска је штампа тражила хитну санацију тога позоришта са једним јединим разлогом: ваљда се неће дозволити да престанком рада тога позоришта престане и „тако лепо започето помађаривање Темишвара“? Овај разлог је сасвим довољан био да се „храму мађарске народности“ обезбеди сигуран опстанак.

Разуме се, свој део у акцији на помађаривању преузела је и штампа. Цела буржоаска и клерикална мађарска штампа заступала је и потпиривала крајњи шовинизам.

Но у служби на помађаривању народности у Угарској стајале су и хумане установе. Пошто је десети део рођене деце у Угарској био из незаконитог брака, која су у великом броју још у првом детињству умирала, влада је 1901 донела закон о државној заштити ове деце. По томе закону су се сва незаконита деца одузимала од њихових матера, већином слушкиња и радница, и давала најпре у државна уточишта, а од седме до њихове петнаесте године у занатлијске и земљорадничке породице. Дечја уточишта су била искључиво по мађарским крајевима а и породице које су добијале децу на издржавање морале су бити само мађарске. Петнаестогодишњи боравак немађарског детета у мађарској средини сувише је довољан био да се постигне онај циљ који је Угарска влада желела. За петнаест година откад је овај закон ступио у живот, дошло је под државну заштиту око 400.000 деце, међу којима је знатан број био немађарског порекла. Број српске деце био је сразмерно мален, годишње отприлике око 150.⁶

⁶ Д-р Ђура Јовановић, Заштита одојчади и мале деце у Војводини. Гласник Министарства народног здравља, бр. 10 и 11 за 1921, стр. 519–520.

У мађаризаторске сврхе служио је и капитал. Цела привреда у Угарској била је концентрисана у Будимпешти. Пештанске банке су, кадгод су то могле, спречавале самостално организовање капитала по народносним крајевима; оне су у тим крајевима отварале своје филијале и пласирале папире својих емисија. Огроман капитал, који је био уложен у те филијале, употребљен је не на подизање привреде по народносним крајевима већ за циљеве централних установа. Тако је само једна новосадска филијала једне пештанске банке скупила око 40 милиона круна улога, од које своте привреда у Војводини није видела никакве користи.⁷

Од великог значаја за Србе у Угарској у очувању њихове народности била је православна црква. Иако је у њој у употреби црквенословенски језик, она је служила Србима као моћно национално уточиште од свих мађарских насртаја. Међутим, мађарски шовинизам није оставио на миру ни српску цркву. Неколико помађарених Грка и Цинцара, који су имали своју цркву у Сентешу, заборавивши грчки језик, тражили су најпре да им се проповеди у цркви држе на мађарском језику, а после су то тражили и за литургију. Министар Апоњи им је то одмах одобрио с намером да ће за општином у Сентешу поћи и друге православне општине те ће се тако установити мађарска православна црква, која ће временом учинити непотребним постојање српске православне цркве. Словенска литургија је већ била преведена на мађарски, такође и катихизис, и само је рат спречио да се овај план претвори у дело.⁸

⁷ Лазар Ковачевић, Новчани заводи у Војводини, Летопис Матице српске, књ. 302 (1924), св. 3, стр. 70.

⁸ После рата мађарска влада је наставила ову ствар и баш сада свом силом ради на формирању мађарске аутокефалне православне цркве.

Али је зато католичка црква као средство за помађаривање послужила у пуној мери. Обичај је био да се проповед у католичким црквама држи на језику парохијана. Мађарски епископат је све више настојао да се проповеди држе само на мађарском језику, што је код католичких Словена изазивало велико негодовање. Такав један поступак изазвао је међу Шокцима у Сантову, 1899, напуштање римокатоличке вере и прелазак у православље. „Кад се пита или вира или матерњи језик, ми смо волили оставити виру, само језик не дамо“, тај су одговор дали Сантовчани, када су их запитали за узрок напуштања дотадашње вере. И познати монстри процес над Русинима у Ужгороду, који су желели да се из унијатске вере врате у православље, као што је познато, имао је за позадину мађаризаторске тежње.

Но читав рат је поведен против народности, када су деведесетих година донесени закони о грађанском браку. Код донешења закона о грађанском браку угарска влада, на челу са Векерлом, није се руководила никаквим либералним начелима, већ искључиво тежњама за насиљном асимилацијом. Црквени брак, који је дотле искључиво важио у Угарској, због разноликости брачнога права, у многоме је служио као сметња претпању народности; ово је нарочито важило за Србе, који се вером разликују од Мађара. Исто тако и у установи црквених матица рођених и умрлих Срби су са осталим народностима налазили заштиту за очување својих националних имена, која су као така била дотле признавана и од службених власти. Завођењем грађанских матица национална имена заведена у црквеним матицама губила су своју важност у службеној употреби уколико су могла бити преведена на мађарски. А влада се, уз помоћ мађарске академије наука,

постарала да се што већем броју националних имена да изразито мађарско име. Тако је око 1500 немађарских имена преведено на мађарски, штампано у списак и предато на употребу општинама које су отсад водиле матице.⁹ По томе списку, на пр., име Аца помађарено је у Шандор, Алекса у Елек, Богобој у Тимот, Тодор у Тивадар, Цветко у Флоријан, Душан у Лехел, Драгутин у Карољ, Гаврило у Габор, Јован у Јанош, Стеван у Иштван, Недељко у Домокош, Никола у Миклош, Ђорђе у Ђерђ, Илија у Илеш, Јаша у Јакаб, Јелица у Илона, Коста у Силард, Мирко у Фриђеш, Ружица у Рожа, Злата у Аранка, Зорка у Хајвалка, Вук у Фаркаш, Живко у Витаљош итд.¹⁰

Када је 1848 избио крвави отпор Срба против мађарског насиља, један од повода овога отпора биле су баш мађарске матице које су Мађари још тада покушали да уведу, а које су тада Срби спалили. Прeko незадовољства које је тада избило, угарска влада је сада мирно прешла, имајући у виду свој најважнији и једини циљ: помађаривање, чему је по њеном мишљењу још само црква стајала на путу. У расправи која се водила у народној скупштини поводом закона о грађанском браку и о државним матицама, отворено је наглашено да је чињеница што у Угарској постоје разне вероисповести у којима народности налазе националну заштиту довољан разлог да се ти закони донесу.

⁹ Nem-magyar keresztnevek jegyzéke, 1893.

¹⁰ Нека имена у овом списку нису могла да се помађаре. Зато је сада српска интелигенција препоручивала да се српској деци на крштењу дају само ова имена. Така су имена на пр.: Благоје, Богдан, Велимир, Драгољуб, Драгомир, Душан, Гојко, Љубомир, Милан, Милош, Милутин, Младен, Радивој, Светислав, Светозар, Угљеша, Даница, Даринка, Живана, Љубица, Милева, Персида, Станка и др.

Народности треба отргнути од њихових свештеника, рекао је један посланик, и дати им прилике да од колевке па до гроба гледају мађарске државне установе; само тако моћи ће се у њихову душу уко-

Д-р Емил Гаврила

ренили осећај да припадају једном великом јединственом народу.

Када су донети ови последњи закони, народности већ нису имале ниједног свог претставника у пештанској народној скупштини. Изборним насиљем

успела је угарска влада да Румуни, Словаци, Немци, Русини и Јужни Словени не добију у народној скупштини ни једног свог претставника. Осам милиона Мађара приграбило је власт над десет милиона Немађара. Кад тако нису могли у народној скупштини да дигну свој глас против све новијих и новијих насиља, народности су биле присиљене да на други начин даду израза своје огорчењу против угњетавања угарских власти и тако скрену пажњу на свој подјармљени положај западног јавног мишљења. 1892 су Румуни послали једну депутацију од 300 чланова у Беч да преда цару меморандум, у коме су изнели сва насиља која су Мађари чинили над народностима. Иако је цео Беч био под утиском овог догађаја, о коме је неколико дана писала и сва штампа, иако су чланове депутације примили и са-слушали многи државници, угарска влада је не само успела да цар не прими депутацију, него је чак вође њене, њих 18, када је меморандум био штампан и растуран, ставила под оптужбу и осудила их на једну до пет година затвора.¹¹ 1894 одржали су Срби у Сремским Карловцима врло добро посећен митрополијски збор на коме су протестовали против доношења закона о грађанском браку и државним матицама као новим средствима за помађаривање народности. После ових појединачних манифестација одржале су народности, 10 августа 1895, конгрес у Будимпешти и на њему су, пред претставницима целокупне европске штампе, протестовали против узурпирања власти у држави од стране једног народа и то таког који ни већину становништва не претставља. На конгресу су били заступљени само Срби,

¹¹ Д-р Емил Гаврила, Прва мала антанта. „Политика“ од 4 фебруара 1933. О истој теми види „Време“ од 6, 7, 8 и 9 јануара 1933.

Румуни и Словаци; Србе су предводили д-р Емил Гаврила и д-р Полит-Десанчић. Удруживши се у народносни савез, они су изразили жељу да том савезу приђу и Немци и Русини. У резолуцији коју је донео тај конгрес пориче се искључиво право Мађарима на присвајање атрибута државотворности, а што иде за тим да доведе у опасност опстанак других народа; у резолуцији се још тражи праведна подела државне власти и територијална народносна самоуправа у којој би употреба народног језика долазила до пуног изражаја у школству, администрацији и правосуђу. Напослетку, у њој се између осталог још констатује да се закон о равноправности народности не извршује, иако и он не задовољава све тежње народности.¹²

Мађари се ни овога пута нису осврнули на оправдане жалбе и жеље народности. Они су баш у то време били занети припремама за прославу хиљадугодишњице откако су основали своју државу. Овом миленарном прославом Мађари су требали пред Европом да покажу „да је Угарска држава била и да је то и сада народна, национална мађарска држава“. Срби, Словаци и Румуни нису хтели да учествују у овој прослави. Преко извршног одбора народносног конгреса од 1895, они су се оградиле од мађарске миленарне светковине. Они су изјавили да нема никаква историска основа да су Мађари као победници дошли у државу. У случају да би то ипак одговарало историској истини, њихов национални осећај би дошао у питање, кад би као покорени народи своју највећу несрећу прослављали са потом-

¹² Програм савеза трију народности Угарске: српске, словачке и румунске. Застава бр. 121 од 1895 и Браник бр. 89 од 1895.

цима својих тобожњих победника. На тако самопонижење их нико не може присилити.¹³

Но Мађари још нису исцрпили сва средства за помађаривање народности. Заједно са унутрашњим освајањем међу народностима, што је имало да се изврши наметањем мађарске националне свести, они су спроводили и спољашње помађаривање. Требало је помађарити и све спољне знаке и обележја која су могла одавати нечије немађарско порекло. Законом о грађанским матицама они су то постигли у погледу немађарских имена. На реду су била да се помађаре и немађарска презимена и имена места. У погледу првога, у Будимпешти је основано друштво за помађаривање презимена (Közpolitai Névtanuyarositó Társaság) и оно је радило на томе да што већи број особа са немађарским презименом промене ово у чисто мађарско. Влада је помагала ову акцију на тај начин што је снижавањем такса, знатно олакшала административни пут за помађаривање презимена. Једини су били Јевреји у Угарској који су добровољно мењали своја дотадања већином немачка презимена. Радило је то, донекле, и ниже чиновништво, само из других разлога. Али су Мађари ишли за тим да помађаре своја презимена све народности. Они су израчунали на пр. да је 1902 међу вероисповедним учитељима било 21.000 учитеља са немађарским презименима. Међу самим учитељима државних основних школа којих је те године било око 4.000, словенско, румунско или немачко презиме је носило 2.427 учитеља. „Сви ти учитељи могли би да добију место и у Берлину, као и у Прагу, у Букурешту, као и у Београду или Москви, а да својим именом не саблазне своју околину. Толико је та

¹³ Ограда Срба, Словака и Румуна против 1000-годишњице прославе. Застава бр. 58 од 1896.

ствар жалосна, да о њој опширније не треба ни расправљати“. Тако је писао орган пештанског министарства просвете Néptanítók Lapja.¹⁴ Одушевљени борац за помађаривање презимена, Шимон Телкеш, израдио је списак презимена за оне који би можда желели да бар у имену сачувају потомцима народност својих предака. Таки, по његовом предлогу, једноставно нека се прозову: Bajor, Bolgár, Dalmát, Horvát, Görög, Oláh, Rác, Tót итд.

Упоредо са помађаривањем презимена ишло је и помађаривање назива општина. 1898 донет је 4-ти законски чланак на основу кога је министру унутрашњих дела дато право да по саслушању мишљења општинских и жупанијских управа, а с обзиром на опште државне интересе, одреди званично име појединим општинама. И дотле је свака општина имала своје званично име, само је оно у народносним крајевима обележавало етнички карактер општина који није био мађарски. Сад су „државни интереси“ захтевали да све те општине добију мађарске називе како би и помоћу тих назива држава добила изглед као да у њој живи само мађарски народ. Тако су сада у Војводини општине са чисто српским називима добиле нова мађарска имена. Споменућемо само нека. У Банату велико и чисто српско место Црепаја добило је име Cserépalya, Хомољница Omlód, Старчево Tárcsó, Мраморак Homokos, Плочница Kevepallós, Добрица Kevedobra, Баваниште Homokbálványos, Дубовац Dunadombó, Падина Nagy-lajosfalva, Овча Bányos, Орловат Orlód, Уздин Ujzoga, Идвор Torontáludvar, Јарковац Arkod, Јабука Torontálmás, Врбица Egyházaskér, Месић Meszesfalu, Велико Средиште Nagyszerez, Зарајица Fúrjes, Калу-

¹⁴ Magyar szó, magyar név. Népt. Lapja 1902, бр. 29.

ђерово Szöllőshegy, Стража Temesőr, Врачев Гај Varázsliget, Острово Temessziget, итд.; у Бачкој: Вилово Tündéres, Лалић Liliomos, Госпођинци Boldogasszonyfalva, Станишић Őrszállás, Јарак Tiszaistvánfalva, Будисава Tiszakálmánfalva, итд.; а у Барањи: Луг Laskó, Каменац Kő, Шумарина Benge, Јагодњак Kácsfalu, Козјак Keckenyerdő, Змајевац Vörösmart, итд.

Против овога закона о помађаривању имена општина, народности су хтеле да протестују на јавним зборовима, али власти те зборове нису одобриле, образлажући ту забрану тиме да би одобрење за држање српског, румунског, односно словачког збора стојало у противности са јединством угарског народа. Кад нису могли на збору, Срби, Словаци и Румуни су поново преко извршног одбора народносног конгреса од 1895 издали протест преко штампе и у њему су навели многе незаконитости и насиља која је мађарска мањина вршила над немађарском већином, тражећи поново да се народносно питање у Угарској реши онако како су то народности још 1868 захтевале. Тај протест гласи:

„Прилике у Угарској, које су постале отуд што се државна власт експлоатише, злоупотређивава у корист једног јединог племена, изазвале су толики степен незадовољства и огорчења код Словена и Румуна који броје на милијуне, да извршни одбор народносног конгреса од г. 1895 сматра да му је дужност према отаџбини и престолу да обрати пажњу меродавних кругова на ове прилике, које се не могу сложити са добром државе, као и да протестује против насиља које сваки даном све више расте.

Према критичном, неповољном положају наше монархије хоће да се са неке стране указује на тобоже консолидоване, сређене прилике у Угарској. Но, то је велика заблуда, иако је у другој половини монархије избио на површину сукоб између Словена и Немаца, то се онде државна власт труди да углади против-

ност и уклони размирицу. У Угарској је пак размирица између владајућег племена, које је наоружано државном влашћу, а које се налази у мањини, и између народности, које су у већини, али су изложене самовољни државне власти, латентна, притајена, јер државне власти угушују суровом силом и најмање покрете народности, које се у оквиру уставности крећу, тако да од великог незадовољства и огорчења народности у Угарској могу на површину да избију само мало појава; и то незадовољство, то огорчење наличи на огањ који испод пепела тиња, — који је положај много гори од оног у другој поли монархије, где размирица на површини избија. У Угарској се државна власт нимало не труди да углади противности и да уклони размирице, већ напротив једнако ствара нове и нове сукобе са народностима, као што то доказује најновији законски предлог о помађаривању имена места и општина.

Прошло је 30 година откада се Угарска хваста да је постигла слободоумни устав који зајемчава државну самосталност Угарске. Народности Угарске, наиме Срби, Словаци и Румуни, очекивале су од те уставне ере, која је пре 30 година наступила, сасвим нешто друго но што је доцније наступило, и то су са правом и основом очекивале, јер су од меродавних угарских државника чиниена обрицања да ће се народностима учинити све могуће концесије, олакшице, које се само дају у склад довести са јединством угарске државе. Прво велико разочарење било је стварање народносног закона од 1868 г., који је постављен на сасвим друге основе и начела но онај нацрт народносног закона, којег су предложили Срби и Румуни, што су још у угарском сабору били, који је нацрт за очување јединства угарске државе имао пред очима народносетичке прилике и историјски развитак Угарске, те је тиме хтео да омогући у интересу здравог државног живота национални и просветни напредак свију народности.

Но, и оно мало олакшица, концесија, које су пружене донесеним народносним законом од 1868 г. остале су неизвршене и цео народносни закон остао је мртво слово. Нема ни једног јединог параграфа народно-

сног закона, који није повређен државном влашћу и позваних власти органа, као што су то Срби и Румуни до ситуације доказали, док су још могли у угарски сабор да уђу. Али те истине које су ти посланици у сабору рекли морале су временом да постану непријатне владајућем племени. Угарски сабор требао је по њиховом да сачињава једну народну целину, да буде заступство народне, националне државе, те је било неагодно да народносни посланици буду изабрани у угарски сабор, а државна власт се довољно и постарала да то василним средствима и осујети. Три милијуна Словака северне Угарске већ много раније нису могли докле да доспу да бар једног јединог посланика у угарски сабор изабере, а оно мало српских и румунских посланика нису били у стању при притискивању бирача да уђу више у сабор, тако да данас 10 милијуна Немађара ниједног јединог заступника немају у угарском сабору!¹⁵

Но, нека се не обманује спољашњи свет тиме, да су неки народносни изборни срезови ипак заступљени од српских, словачких и румунских једноплеменика. То неколико посланика јесу познати одроди, ренегати, који се идентификују, изједначају са владајућим племеном и који припомажу насилничке поступке против народности. Када су већ то неприродне прилике, то се исте дотерују тиме, да се владина странка баш из народносних изборних срезова регрутује, дочим чисто мађарски изборни срезови већином опозиционе посланике бирају. То су прилике којима нема равна у целој Европи, због чега је угарски парламентаризам једна неистина, управо накава сваког парламентаризма, јер нема примера у европском парламентарном животу, да већина становништва једне земље, као што су народности у Угарској, којих је 10 милијуна, нема својих заступника у парламенту.

Када су већ народности искључене из политичког живота Угарске, како из парламента тако и из муниципалности, па чак и из општина, то се бар могло мислити

¹⁵ У парламентарним сесијама од 1892 и 1896 националне мањине Угарске нису имале ниједног свог посланика; у сесији од 1906, од 413 посланика, имале су свега 26.

да им се неће чинити тешкоће за њихово просветно напредовање. Пре 30 година, чинили су најодличнији државници Угарске најобезбјеније изјаве да ће народности моћи имати своју народну наставу и образовање, почев од основне школе па до свеучилишта и да ће држава за то народно образовање сарамерно припомагати из државних средстава. Међутим, то обећање, у пркос народном закону, којег је владајуће племе једнострано створило, не само да није испуњено, већ држава скучава и уништава и оне школе и остале просветне заводе које су себи народности из сопствених средстава створиле. Словачке гимназије и Словачка матица насилно су уништене и њихов вметак одузет. Вероисповедне школе у бившој војној граници, које су биле бедем за народности, претворене су у комуналне и државне школе. Још постојеће вероисповедне школе код Срба и Румуна притишћене су у највећој мери самовласним поступцима државног школског надзорника и њихова судба од тога зависи, да ли се покоравају појуди за помађаривањем или не. У једној вароши Јужне Угарске онемогућено је и осујећено Србима да рођеним новцем купе земљиште за изградњу нове гимназијске зграде. Осим тога, Румуни у Араду и Лугошу спремили су потребне фондове за оснивање гимназија и обратили су се на владу ради дозволе да те гимназије подигну, но ту дозволу никад нису добили. Словаци су хтели да подигну словачку гимназију, но није им дозвољено било да у ту сврху купе прилоге и то са тим образложењем да на словачком територију има довољно средњих школа. Ово последње је додуше истина, али се ни у једној од тих гимназија словачки језик ни само као наставни предмет обавезно не предаје.

Није боље ни са вероисповедним приликама код народности. На северу Угарске насилно се разрешују словачки лутерански конвенти и световни претседници се абацију па се чак један „канонички“ злочин створио за Словаке. Код Срба и Румуна је њихова јерархија у највећој мери изложена упливу државне владе. Откада се и то десило, да су једног српског патријарха насилно пензионисали, подложена је српска јерархија неограниченом упливу угарске владе и уређење српске

народно-црквене аутономије на тога је разлога скоро немогуће, јер се не даје изравнати рамирица која постоји између српске јерархије, која је безусловно потчињена угарској влади, и између српског народно-црквеног сабора.

То мешање у вероисповедне прилике у Угарској захватило је већег обима донашањем т. зв. црквено-политичких рефорама. Стварање тих закона није било никаква потреба за Угарску, оно је код нас чињено из сасвим других разлога но што је то било у западној Европи. У Угарској је, као свугде на истоку, вероисповед мање или нише са народношћу склопана. Слабљење вероисповести, мешање државе у исту уједно је и нападај на народност. Али баш зато су се и донели ти црквено-политички закони, да би се народности слабиле.

Корачајући по тој стази дошла је државна власт до тачке, где се спрема све да поништи што и само потсећа на то да у Угарској има осим владајућег племена још и других народа. Угарски парламент, како посланичка кућа тако и горњи дом, драговољно су примили владни законски предлог о помађаривању имена места и општина. То је даљи атентат на 10 милијуна Немађара у Угарској. То је нов атентат на народносни закон, на равноправност свију народности у земљи. Имена места и општина, како их је човек у свом матерњем језику од ране младости запамтено, свакако су мила и драга. Народни називи појединих места склопани су са многим историским сећањем, које сачињава један део историје појединих народности. Највећи део мештанских назива уједно припада благо језика појединих народа, сачињава саставни део тога блага, те је тај законски предлог уједно и атентат на благо народног језика немађарских народности. Против тог атентата побуњују се најрођенији осећаји свију Немађара. Грбови њихових предака, кости њихових милих лежале би у местима чије је име за њих постало празан звук. Тај примљени закон о помађаривању имена места учинио је најмучнији утисак од једног краја Угарске до другог и назвао је највеће огорчење код 10 милијуна Немађара. Срби, Словаци и Румуни хтели су да одрже јавне зборове, да против

тог најновијег атентата свечано протестују. Но, за немађарске народности нема у Угарској права јавног збора и договора. Сви законито пријављени јавни зборови забрањени су!

А пут и начин, како је то чињено, не да се ни квалификовати. Намеравани јавни зборови забрањени су с позивом на то, да се Срби, Словаци и Румуни као такви не смеју скупљати, јер би такав збор у противности стојао са јединством угарског народа. Од 30 година овамо имале су народности у Угарској много што шта да претрпе, али да је државна власт тако далеко ишла да право опстанка народности пориче на основу народносног закона и са позивом на исти, то се досада још није десило. Дакле, Срби, Словаци и Румуни не смеју се као такви више скупљати, јер имају права на опстанак само као чланови мађарског народа! На тај начин хоће да укријумчаре уместо политичког угарског народа, како га закон спомиње, мађарски генетички племенски народ; хоће та два равна појма да протуре као истоветне. То је управо нечувено, јер ако политички народ значи држављанство, то се исто не може побркати са генетичним племенским народом и прави је атентат на народе у Угарској, ако би се ови присилили да морају припадати владајућем мађарском племенском народу.

Како је дубоко увредљив тај најновији законски предлог о помађаривању имена места и општина не само по Србе, Словаке и Румуне био, већ и код опрезних Саса, који нису учествовали на народносном конгресу од 1895 г., најбоље доказује та околност, да су Саси својим посланицима на угарском сабору дали упутства, да иступе из владине странке, што је врло значајно!

О догађајима у Угарској неће се моћи изоземство обманути. Бадава ће се позивати на то да је народносни покрет у Угарској дело појединих агитатора. То је обично средство за изговор, када се хоће да забашури, маскира свака насилна владавина. Вођи Срба, Словака и Румуна не само да не подређају незадовољство, већ се труде да уталожу незадовољство и огорчење својих саплеменика, које све већма узима маха. Управљајуће чињенице у Угарској ство-

риле су од народносног питања питање силе и власти, при чему интересе угарске државе као и интересе монархије као велесиле из вида губе. Јер је јасно да се донде док државна власт у Угарској иде за народним уништењем Срба и Румуна не може мислити на пријатељске суседне одношаје са Србијом и Румунијом.

Нека нас поштеде са прекором да у нама има тежња које иду за распадањем. Наша верност и оданост за престо и отаџбину не може никаквој сумњи подлежати. У задовољној Угарској не могу постојати тежње за растварање као што таквих ни у слободној Швајцарској нема.

Пуном лојалношћу према престолу и отаџбини морамо најсвечаније протестовати против досадашњих насиља која се чине над већином становништва Угарске. Протестујемо против тежње државне власти, да од Угарске у опреци са њеном историјом и са њеним народносним приликама створи јединствену племенску државу, што се још противи и оном народносном закону којег су Мађари сами створили и који признаје поједине народности у Угарској. Протестујемо против тога да се на основу закона о равноправности покушава оспоравати наше право опстанка.

Нарочито протестујемо против најновијих чинова угарске владе и сабора. Протестујемо против законског предлога о помађаривању имена места и општина; протестујемо против насиљног чина владе да се као Срби, Словаци и Румуни не смемо на зборове скупити; протестујемо што су наше законито пријављене зборове противзаконито забранили.

Пошто смо на парламента искључени и пошто нам је онемогућено да подигнемо свој глас као уставни грађани наше отаџбине против угњетавања наших саплеменника, то износимо овај наш протест путем јавности пред цео свет и уједно најсвечаније изјављујемо, да Срби, Словаци и Румуни све донде неће престати да се неустрашиво законитим средствима боре за своја народна права, за своју равноправност, док своју мету не постигну, јер се та права могу насиљем привремено одузети и угушити, али не могу никада да застаре.

У Будимпешти, 29 децембра 1897 (10 јануара 1898).

Извршни одбор народносног конгреса од 1895 године.¹⁰

¹⁰ Застава бр. 1 од 1898 и Браник бр. 2 од 1898.

ГЛАВА VIII

Кад мађарски државници говоре „родољубиво“

Акција за ревизију Тријанонског уговора о миру — Гроф Стеван Бетлен — Истина о култури мађарског народа — Лајош Мочари — Оскар Јаси — Бјернстајерне Бјерисон — Ситон Вашсон — Гроф Стеван Сечењи

Из свега овога што смо досад изложили јасно се види да је у Угарској вршено насилно помађаривање. Наш задатак би тиме био завршен, да се данас од стране неких мађарских државника не чују изјаве које иду за тим да порекну то насилно помађаривање. Сврха оваквим изјавама је та, да се обману неке западне државе које би Мађари желели да придобију за ревизију Тријанонског уговора о миру. Тако је недавно дугогодишњи посланик на страни, барон Силаши написао за француску јавност књигу под насловом „Процес Мађарске“ у којој је најпре желео да докаже да Мађаре не терети никаква ратна одговорност, а после да утврди да ни у једној земљи националне мањине нису уживале толика права колико у Угарској.¹ У истом смислу, само међу Енглезима, развио је акцију и бивши дугогодишњи председник мађарске владе, гроф Стеван Бетлен. Он је, у новембру прошле године, одржао у Лондону и на Кембриџском универзитету неколико предавања, којима

¹ Наведено по чланку X Y Z-а у „Политици“ од 2 октобра 1932.

је желео да убеди Engleze да је Тријанонским миром учињена највећа неправда Мађарима и да докаже да нису истините оне тврдње којима се оптужује угарска влада, као да је она угњетавала и помађаривала немађарске народности. Све насиље које је угарска влада примењивала у сврху стварања јединственог народа Бетлен је покушао да прикрије признањем „да је у Угарској, као уосталом што их има у свима државама, било додуше појединих будала које су мислиле да је могуће некога однародити насилним политичким средствима, али угарски државници не само да нису ништа радили у прилог политичке помађаривања, већ нису никад ни било какве изјаве у том смислу чинили“². Све те изјаве само јасно доказују да мађарски државници ни данас немају храбрости да признају да је политика коју је пре рата водила угарска влада према својим националним мањинама била насилна, према томе и потпуно погрешна, и да се данашњи мађарски државници у питању народносне политике ни у чему не разликују од државника бивше Угарске.³ Бетле-

² Bethlen István Angliai előadásai. Genius kiadás. Bpest 1934. стр. 26: „... hogy a magyar kormány elnyomta és magyarosította volna a nem magyar nemzetiségűeket, *amiből egy árva szó sem igaz*. Minden államban voltak és lesznek bolond emberek, akik azt hiszik, hogy erőszakos politikai eszközökkel lehet népet nemzetiségükből kivetkőztetni. Nálunk is voltak és vannak ilyenek. Ezeknek egyes kijelentésére hivatkoznak ma ezen állítás alátámasztására. De éppen a magyar kormányférfiak ilyen kijelentéseket nem tettek és még kevésbé cselekedtek olyat, amiből erre a szándékra következtetni lehetne.“

³ Као да ипак, можда и несвесно, имају извесног признања погрешне предратне мађарске политике према својим националним мањинама данашње оваке изјаве грофа Бетлена: У прошлости смо често бркали знање и употребу језика са патриотизмом. Често смо били у уверењу, да онај који зна мађарски већ самим тим је уједно и добар патриота, а ко не зна тај језик, тај није то. То је велика погрешка. Зато народно васпитање треба давати на матерњем језику.

нова тврдња да је Угарска била „правна држава и земља културе у којој је могао свако да буде срећан и равноправан пред законом“⁴, далеко је од сваке истине. Зар би Срби, Румуни и Словаци у бившој Угарској имали разлога да се буне, да није било насилног помађаривања? Ми смо напред видели шта су све власти у Угарској чиниле у корист помађаривања а изнели смо и ону борбу народности коју су оне предузимале против акција угарских власти. Шта је онда народностима давало повода за ту борбу, кад би Бетленове тврдње биле истините?

Једино што признаје Бетлен, а и остали мађарски писци, јесте чињеница, да су националне мањине за 150 година бројно опадале у корист Мађара. Али овоме, доказују они, није био узрок никаква вештачка политика за помађаривањем, већ је то била природна последица културне, бројне и привредне снаге Мађара. Заклањати се за културу мађарског народа јесте смешна ствар. Познато је да мађарски народ у Угарској није био на првом месту ни у погледу посеђивања школе ни у погледу знања читања. У погледу посеђивања школе, Мађари су

Бити добар патриота, не зависи од матерњег језика већ од уверења и осећања. На жалост, у прошлости смо то често бркали. — Мађарску предратну политику према националним мањинама давао је Густав Грац (Gratz) назива ускогрудом, али је правда вишим народним интересима: „А мађарска држава у ранијој Мађарској феналло еркеи ертбетове тезик, hogy a magyar politika és közigazgatás a nemzet nagy érdekeire való tekintettel a kisebbségek jogainak kezelésében itt-ott bizonyos szűkkeblűségre hajtott“ (Gratz Gusztáv, Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. Magyar Szemle, október 1934, 128—131).

⁴ „A magyar állam nemzetiségi politikája — megengedem — lehetett ügyefogyott gyakran, talán néha szűkkeblű, de egy jogállam, egy kultúrország politikája volt, amelyben mindenki boldogulhatott és mindenki a törvény előtt egyenlő volt. Aki az ellenkezőt állítja, az egyszerűen nem mond igazat“. О. с., 27.

били на трећем месту, кад се узме у обзир сразмер посећивања школе за целу државу; али кад се узме у обзир посећивање школе у појединим народносним крајевима, мађарски народ долази на последње место. Сам Апоњи се жалио да мађарска деца најслабије посећују школу баш у најмађарскијим крајевима.⁵ Зато је број мађарске деце која су знала читати, по мађарским подацима, износио само 61%.⁶ Мађарски сељак у Угарској је у културном, социјалном и здравственом погледу био толико заостао, да није могао да врши никаква утицаја на народносне масе око себе, које су биле или на вишем културном ступњу или на једнаком. Сами мађарски приказивачи стања свога сеоског народа не могу а да не признају, да је мађарско село само „давало држави порезе и војнике а градовима животне намирнице, али добијало није ништа“.⁷ Исто тако мало се шта има рећи и у прилог мађарске градске културе. Она је додуше постојала, али са незнатном оригиналношћу. Мађарску градску културу јако је обојадисала јеврејска култура и изопачено центријство магнатске класе. Предратну мађарску књижевност, уметност, науку, новинство, као уосталом и трговину, индустрију и банкарство претстављали су претежним делом Јевреји. Зато је румунски песник Октавијан Гога могао с правом да мађарску националну културу крсти анахронизмом. Јер ње заправо није ни близу било у оној снази у којој су је мађарски шовинисти уображавали, да би имали права своју политичку супре-

⁵ Gróf Apponyi Albert miniszter beszéde a képviselőház f. hó 12-iki ülésén. Népt. Lapja 1907, бр. 13.

⁶ Elemi népoktatásunk 1904-ben. Népt. Lapja 1907, бр. 39.

⁷ Жалосно стање мађарског сеоског народа, поред осталих, описали су: Bosnyák Béla, Orosz község gazdasági és társadalmi rajza, Bpest 1911 и dr. Kerbolt László, A beteg falu, Bpest 1934.

мацију наметати народносним „инфериорним“ масама. Да је угарска влада допустила да се развија природни закон асимилације, нема сумње, он би се вероватно вршио у корист мађарског народа у оним крајевима где је он био у већини, али би се така асимилација свакако вршила и у корист немађарских народа у крајевима где су они опет били у већини. Овај други случај је уосталом и постојао. Било је читавих мађарских села, нарочито у румунским крајевима, чији су становници изгубили и своју веру и свој језик.⁸ Запажени су знаци знатне декаденције мађарског елемента и у многим словачким општинама, и та појава се углавном може тумачити само јачом асимилационом снагом словачког народа у оним општинама где су они сачињавали већину.⁹ Неке националне мањине су чак Мађаре сматрале инфериорнима; са болом признаје нам то, и сам велики мађарски шовинист, д-р Имре Молнар кад вели „да у очима сеоског саског простог света човек мађарске расе значи створење нижег реда“.¹⁰ Ни у каквом бољем културном положају нису се налазили ни наши, војвођански Мађари. То данас признају и сами неки њихови писци, констатујући да је асимилациона способност југословенских Мађара у културном погледу свагда била врло незнатна.¹¹ Да нису прављене сметње при-

⁸ Az EMKE negyedszázados örömnepének... leírása. Kolozsvárt 1912.

⁹ Nyitra vármegye. A nemzetiségi viszonyok tanulmányozására kiküldött bizottságnak a vármegye közgyűléséhez intézet jelentése és javaslatai. I. rész: népoktatásügy. Nyitra 1902, стр. 21: „A különbözőzetet itt elnyelte a többség nagyobb asszimiláló ereje“; стр. 22: „Itt tehát már a magyar elem rohamos beolvadásának processzusát szemlélhetjük“.

¹⁰ A magyar faj helyzete nemzetiségi vidéken. Pápa 1910, 29.

¹¹ Havas Károly, Az új jugoszláviai magyar kulturfeladatok. Kalangya (Суботина) 1934, мајус, 367: „Az itt élő magyarság

родним законима, асимилација би се вршила узајамно, а никако само у корист мађарског народа. За природну асимилацију само у корист мађарског народа није било потребних услова.

Као што ни данас¹² тако исто ни пре ратa нису мађарски државници хтели да признају да они иду за насилним помађаривањем народности. Видели смо да је Апоњијев закон имао искључиво ту тенденцију. Када су, међутим, народности напале тај закон, Апоњи је тражио од њих да признају да Угарска на културном пољу у чувању права језика својих немађарских народа иде до крајњих граница либерализма! Угарске власти су нарочито од иностранства криле своје насилне мере, којима су се служиле у сврху однорођивања народности. Када су 1913 швајцарски учитељи посетили Угарску, ми-

kulturális tekintetben mindig ethanyagolt volt. . . Hogy a falu népének és a városi kispolgárságnak ma igen kicsiny a kulturális felvevő képessége, az nem ennek a generációnak a hibája. Ez a régi idők bűne és súlyos mulasztása. Keveset törődtek azzal, hogy a nép olvas-e vagy sem s nem gondoltak arra, hogy az itt élő magyarságot, éppen mert nemzetiségek között láttak, fokozottabb figyelembe részesítsék“.

¹² Додајаји потврђују да је политика мађарских државника према националним мањинама остала и данас иста каква је била пре 1918. Иако је у данашњој Мађарској знатно мањи број ових мањина, свега око 15%, нетрпељивост и насиље према њима су битни знаци и данашње мађарске политике. То нам потврђује овај губитак од око 100.000 душа који је претрпела немачка мањина у Мађарској од прегноследњег пописа становништва у 1921 до последњег, у 1930 години; а то нам потврђује и ова акција на довршењу помађаривања презимена, као и стварање аутокефалне мађарске православне цркве, на чему се баш у последње време толико интензивно ради. Не треба губити из вида ни то, да је и Апоњијев закон још увек на снази и да се сваки протест против те насилне мађаризације који се и даље спроводи, био он изражен и у најумеренијој форми, као што то сведочи случај са вођом немачке мањине, пок. проф. Јакобом Блајером, на најдрастичнији начин кажњава.

нистарство просвете је за њих приредило један број „Néptanítók Lapja“ на немачком језику, поред мађарског, ради информисања о стању народног школства у Угарској. Ту је министарство тврдило да је влада далеко од сваке намере да вређа националност својих грађана немађарског језика или да их спречава у њихову културном развоју.¹³

Кад мађарски државници поричу да је икад икоја мађарска влада или који њен претставник радио на помађаривању националних мањина они, тврдећи једну неистину, заборављају да је и међу самим Мађарима било људи који су осуђивали то насилно помађаривање. На жалост, мало, али тек, ипак, било их је. Један од тих је већ споменути дугогодишњи народни посланик и публицист Лајош Мочари. Он је био један од оних ретких Мађара који је тражио да се народносно питање реши без икакве штете по њихову националност и веровао је да је то могуће једноставним извршивањем народносног закона од 1868. Ми смо већ у почетку истакли да овај закон није задовољио националне мањине зато што оне у њему нису налазиле довољно гаранције за очување и развијање своје националне културе. Оне су ту гаранцију виделе једино у покрајинским самоуправама, због чега су у Швајцарској гледале узор код решавања питања о уређењу Угарске. Тај закон није задовољио националне мањине ни зато, што их је начинио Мађарима и што је тиме пружао једноме народу у Угарској, мађарском, више него осталима. Ту жртву Мађарима

¹³ Néptanítók Lapja, 1913, 29 бр.: „Aus der klaren Verfügung dieses Gesetzes ergibt sich, dass uns die Absicht fern liegt, unsere Mitbürger nicht ungarischer Zunge(!) in der Eigenart ihrer Nationalität zu kränken oder sie in ihrer Kulturentwicklung zu hemmen.“

националне мањине нису, с правом, никако хтеле да учине. Мочари, који је као и Деак и Етвеш, веровао да народносни закон доста даје свима народностима, доказивао је угарској влади да нема готово ниједне тачке у народносном закону која није повређена и оспоравао је империјалистичким политичарима, као што су Апоњи, Тиса и др., оправданост претње, да ће се народносни закон само онда извршивати, ако се националне мањине „буду добро владале“, т. ј. ако буду довољно лојалне према држави.¹⁴ Ако код народности постоје центрифугалне тежње узрок томе, по њему, треба тражити у првом реду у оном незадовољству због насилне политике која се против њих води. Престане ли се са том политиком, народностима ни на ум неће падати да се отцепе од Угарске, већ ће шта више према њој привући пријатељство и Србије и Румуније. Народносни закон, писао је Мочари, даје право свима грађанима да се обраћају властима на свом матерњем језику, али власти то не респектују. По томе закону, народности имају права да се о државном трошку школују на свом матерњем језику, међутим то им се ускраћује и у школама које сами издржавају. Закон, даље, одређује да се звања код управних и судских власти, а нарочито положаји великих жупана, попуњавају чиновницима свих народности; уствари, и та је одредба погажена, јер од свих виших и средњих чиновничких места народности су заузимале свега неколико постотака, иако их је по броју више него половина. Кад држава нема права да некоме натурује веру, тврдио је Мочари, још мање она има права да то чини са језиком и народношћу, јер је народност данас већи фактор од вере. Ко год озбиљно размишља о ствари,

¹⁴ Овај исти разлог наводи данас и гроф Бетлен, због чега се народносни закон није извршивао.

доказивао је Мочари, мора доћи до закључка да је помађаривање једна велика утопија. Политика културног јединства, т. ј. општег помађаривања, писао је још Мочари, долази у сукоб са равноправношћу и са одлучним отпором народности, против чега се може употребити пресија, али онда морамо бити спремни да мир земље пореметимо и да будућност Угарске у опасност доведемо. Народи, без обзира на образованост, стоје уз свој језик и неће га жртвовати ни за шта па ни за културу; они су жељни културе, али до ње неће да дођу по цену своје народности. Ова тежња колико је природна, толико је и праведна, неодољива, на њиховој је страни истина и дух времена.¹⁵

Против насилног помађаривања националних мањина у Угарској устао је и Оскар Јаси, угледни мађарски социолошки писац и министар у послератном Карољијевом кабинету. Јаси је мислио да се асимилација треба да изврши природним путем, а помоћу супериорности културе, као што је то био случај у старој римској империји у којој су побеђени варварски народи попримали и римску културу и језик Римљана, без икаквог присиљавања на то од стране Рима. На том путу природне асимилације, римска култура је застала, чим је дошла у додицај са развијенијом од себе, са грчком културом. Иако побеђена, грчка је мирним путем наметнула Риму своје установе, обичаје и културу, тако да се с разлогом могло рећи *Graecia capta fertur, victorem cepit*. Угарска владајућа класа, вели Јаси, пренебрегла је овај природни пут асимилације и латила се насилнога метода по угледу на Пруску и Русију. Само, док државници ових двеју држава

¹⁵ Mocsary Lajos, *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*. Bpest 1886.

имају храбрости да јавно целом свету признају, да они заиста хоће силом да асимилирају, угарски државници немају те моралне храбрости, већ шта више и код куће и у Европи и у Америци причају да се са националним мањинама нигде не поступа тако либерално и демократски као у Угарској. Али свет је упознат са истином. По мишљењу Јасија, насилним средствима је немогуће асимилирати. Само је она култура у стању да асимилира која је заиста узвишена, топла и плодна. Солгабировским наредбама и жандармским бајонетима није се још нико асимилирао. Резултат насилнога наметања страног језика је свуда исти, у Познању, Шлезвиг-Холштајну, Пруској као и у Угарској, да народности не науче честито ниједан језик, ни свој матерњи ни онај којем су их присиљавали. А последица овај политике је да се стварају непросвећене масе које лако подлежу свакојаким демагогијама. Битни социјални минимум у доба компликоване привредне организације захтева од свакога човека, да бар зна читати и писати, да би могао да прати државне законе, да упозна своја права и дужности и да прати догађаје у животу. Ко то не постигне, тај је изгубљен у данашњој борби и роб је свакој самовољи и експлоатисању.¹⁶

Јаси је у народносном питању школу држао за главни проблем. Школа, — писао је Јаси — ако не учи на матерњем језику, никада не може да пружи својим ученицима сва она знања која су потребна у животу, а што је њен главни задатак. Поред матерњег језика, има да се учи државни језик, али никако у такој мери, да учење овог језика иде на штету

¹⁶ Jászi Oszkár, A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. Bpest 1911. У преводу Бранка Ролера: Народносно питање и будућност Угарске. Нови Сад 1912.

остварења главног задатка школе. У народносним крајевима требало би основати по неколико народносних средњих школа, а на академијама би требало отворити катедре за неговање народносних језика, књижевности и историје.¹⁷ Јаси је у мађаризаторској школској политици Апоњијевој видео само штету по општи културни напредак народности, а не и по национални.¹⁸ Он је имао у виду само оно, што је та мађаризаторска школа као рђаво давала, али је превидео оно, што је она народносној деци одузимала. Јер када се морало силно време утрошити да у чисто народносним општинама деца науче „свега неколико мађарских реченица“, тој деци се због тога ускраћивало у довољној мери пружање знања из њиховог националног језика и осталих предмета који би утицали на изграђивање њихове што јаче националне свести. Гледајући уопште на помађаривање као на „немоћно подражавање пруске шаблоне“, Јаси је тумачио велики бројни прираст Мађара природним прирастом и природном асимилацијом, а то је нетачно.¹⁹ Јер све оне мере које је угарска влада примењивала у сврху насилног помађаривања нису могле бити само „немоћно подражавање пруске шаблоне“, већ су морале имати и видна резултата. Тога су народности биле свесне и зато су се против тих мера толико и бориле.

Без обзира што се у свему не слажемо са мишљењем Јасија, признајемо да су његов јавни рад и рад његове групе људи око часописа „Huszadik Szá-

¹⁷ Jászi O., A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bpest 1912, 500.

¹⁸ Ibid., 471.

¹⁹ Код нас је први посумњао у тачност ове Јасијеве тврдње о помађаривању као „немоћном подражавању пруске шаблоне“ г. д-р Милан Лазаревић, у наведеној расправи.

zad-a* (Двадесети век) народности Угарске са симпатијама пратиле. На жалост, од тога Јасијев покрет није имао много користи. Највећи део мађарског јавног мишљења одувек је ишао за шовинистичким паролама Тисе, Села, Апоњија, Бетлена и др., а не за људима као што су Етвеш, Мочари и Јаси.²⁰

Против Бетленове тврдње, да у Угарској нико од одговорних фактора никад ништа није предузимао против народности, навешћемо још само једно-два доказа. Споменућемо осуду насилне политике помађаривања коју су учинили сасвим незаинтересовани људи, људи иначе од великог моралног ауторитета. Мађарску насилну политику према народностима жигосао је велики норвешки песник и борац за истину, Бјернстјерне Бјернсон. Он је 1907, поводом једног крвавог нападаја мађарске жандармерије на словачке голоруке сељаке, када су се ови одупрли мађаризаторској политици, написао за културну јавност чланак под насловом „Највећа индустрија Угарске“ и у њему је изобличио Апоњија и остале мађарске шовинисте. Тај чланак гласи:

„Дванаестина мртвих, исто толико тешко рањених, још више лако рањених и сужњих: ето то беше ономад у Угарској цена за освећење једне словачке цркве.

Ван Угарске не може нико схватити тако што. Граф Апоњи, који је ономаде обећао да ће разјаснити све те догађаје у Угарској, које ми ван Угарске не схватамо, нема на жалост времена. Тако је забављен својим новим школским законом, скидањем учитеља, који не знају мађарски, намештањем других који знају тај особени језик, затварањем школа, кад не настављају мађарски, и подизањем других, које настављају само мађарски. Граф Апоњи нема апсолутно времена.

²⁰ Сравни: Kemény Gábor, A nemzetiség kérdés Magyarországon 1867-től 1914-ig. Századunk, 1—2 szám 1933, 23: „A magyar közvélemény, amint megfélekezett Eötvös igazságairól, úgy nem volt kíváncsi a Huszadik Század igazságaira sem“.

Али ја мислим, да ћу му моћи притећи у помоћ. Врлопоштовани господине уредниче! Да ли ћете ми дати простора за моју изјаву, која се оснива на своштењу из целе земље. Ви сте, господине уредниче, јамачно читали за Пјера Луја Мовертиса (1698—1759). Зацело сте чули за његов по свом свету славни предлог, који је учинио пруском краљу Фридриху, како би опет добио народ, који говори латински. То се имало тако постићи, да краљ велики комад земље озида видом преко кога нико не би могао прећи; онда је ваљало силесију мале деце отети од родитеља им, сместити их иа тога зида, па да онда слушају само латински, ништа друго него латински, од ране зоре па до мркла мрака.

Тај напредно практични предлог по заслуги је, као што знате, у своје време оценио Волтер. Но судбина је оставила Мађарима, том генијалном народу, да га изведу. Они имају већ готов зид, то је граница Угарске, преко које се може прекорачити са храброшћу Мађара, која је у свем свету славна. Имају и учитеља, а то су само Великомађари. Књигом и бичем, законом и пушком уводе мађарски језик, који ја не знам, али за који кажу да је сродан турском језику, дакле куди-камо бољи него латински.

Разлог том поступку Мађара врло је једноставан: нема довољно Мађара. Мађари су у својој земљи у мањини. Продукција није бог зна како јака, Господ Бог зна узрок. Те тако ваља фабрицирати Мађаре. Ето ту дакле имамо највећу индустрију Мађарске, али у својој врсти највећу на свету.

У ту највећу индустрију Угарске спада дакле покољ у Чернови. Па онда човек схвата. Свако служи Богу на свој начин.

Бог је Великомађарима те друге народе дао у својину, да они фабрикују од њих Мађаре. Шта могу и радити боље? Од три и по милиона Немаца, од четири милиона Хрвата и Срба, а скупа још и више од Словака, Русина и Румуна.

Ти народи припадају Великомађарима и телом и душом. Они су им храна, као што су то вада били Маломађари. Сав државни посед припада Великома-

ђарима, а и сва земља. Они сами дају законе, они њима сами и рукују. Ако остали и уобразе, да и они имају неког права, онда им је од тога часа суђено да буду гоњени, затварани, да се против њих лажно сведочи и да се доносе против њих пресуде. Само су глобе праведне, јер њих уживају Мађари.

Дотле је све добро и у реду. Али на жалост, срећа је ретко кад потпуна. Над њиховим животом лебде облаци, који им прете, јер је земља Великомађара опкољена народима, који мимо своју земљу дају свој контингент великој индустрији Великомађара. А ти су народи много већи и много јачи. Прва од тих опасности не би постојала, кад би они суседни народи били довољно даровати, да увиде богодану повластицу за највећу индустрију Угарске, али то они нису. Не хасни дакле ништа приказивати им ствари тако као што јесу, они их не схватају. Према томе се те ствари морају препевати, улепшати, преобразити у друге. У нашим обичним европским језицима имамо ми обичну реч, коју не смем овде да употребим. Мађари, бар тако ми кажу, имају за то узвишену, величанствену реч, која би се могла превести отприлике: говорити родољубиво. Кад који Великомађар рекне што, што не одговара истини, онда он „говори родољубиво“. У том је он достигао за нас другу непојмљиву окретност, која мора да се оснива на дару расе.

Морам навести један пример, па се стога морам вратити на покољ у Чернови...

Кад се затим та ствар изнела пред државни угарски сабор, одмах се онде претворила у нападај Словака на власт. Сви Мађари у саборској дворници, и председник, па чак и министар правосуђа, сложје се у томе, те ствар буде одложена, интерпелант буде исмејан и изгрђен.

Би ли који други парламенат могао „говорити тако родољубиво“? Није ли то нешто јединствено? Није ли то великомађарски величанствено?

Ево другог примера!

Кад се која од других народности хоће да брани против Великомађара, онда је ваља поштопото осуђити. То се дешава на овај начин. Већина тих народа су Словени. Кад дакле хоће да штите свој језик или

своју народност, то се одмах претвори у „пансловенску пропаганду“, а то је велеиздаја. Је ли Немац, претвори се ствар у „пангерманску пропаганду“, а и ова је велеиздаја. Другим речима: у овај мах је у Угарској већина велеиздајника! Питам у чуду: има ли чега сличног у некој другој земљи? Зар то није нешто јединствено? То је резултат недостижне окретности Великомађара у томе да „говоре родољубиво“. Уа то њихова велика индустрија иде сад све даље, јер суседни народи стоје поражени, чак без и једне речи...“²¹

Не говори ли „родољубиво“ данас и гроф Бетлен, кад покушава да убеди Енглеze, да се у Угарској никад није водила насилна мађаризаторска политика и да је Тријанонским уговором о миру Мађарима учињена највећа неправда? Гроф Бетлен је свакако сметнуо с ума, да баш у Енглеској и данас живи човек који је међу првима објавио свету сва она насилна дела, која су се у Угарској изродила против њених народности. Професор Ситон Ватсон (R. W. Seton Watson-Scotus Viator) у својој књизи о расним проблемима у Угарској (Racial problems in Hungary, London 1908) и у другим својим публикацијама (Corruption and Reform in Hungary, London 1911) приказао је све патње којима су немађарски народи били изложени у Угарској и доказао је да је закон о равноправности мртво слово на хартији а школски закони само средство за помађаривање. Професор Ватсон је узео у заштиту народности Угарске, којима су Мађари порицали право на egzистенцију, и у својој најновијој публикацији (Treaty Revision and the Hungarian Frontiers, Ld. 1934), где је доказао да границе данашње Мађарске одговарају њеним етнографским границама, какве је, уосталом, и сам Кошут признавао.

Мађарски државници су мислили да су непогрешиви и зато нису примали ничије замерке. Чак

²¹ Браник бр. 249 од 1907.

ако се нашао неко и од њихових људи да их на путу ка асимилацији задржава од употребе насилних средстава и упути их по њиховом мишљењу на средства која су водила, додуше, споријој али сигурнијој асимилацији, они га нису слушали. Они су тако чак сумњичили са користољубљем. Још пре него што се и развила народна борба на свима линијама, гроф Стеван Сечењи је упозоравао Мађаре да не теже за насилним претпањем, јер ће оно да изазове сукоб у коме ће Мађари подлећи. „Ко жели друге народе да претопи — говорио је Сечењи 1842 на свечаном скупу Академије наука — треба сам да има асимилациону снагу, а може ли ту снагу имати онај који место предусретљиве нежности и симпатије хоће као неки врач само споља да утиче граматиком, пришивањем гајтана и црвено-бело-зеленим бојама. Или зар може онај претapati, који не зна код другог да поштује оно због чега жели да и сам буде поштован. Ту моћ претapaња пружа једино цивилизација, коју мач не сече и пред којом и највеће јунаштво на колена пада. Народност се не да на неког налепити као блато на дувар или калај на какав суд. На нашу заповест неће нико примити нашу народност. А зар би ми Мађари трпели да нас ма који други народ удара на свој калуп? Насиље, а пре а после, ископаће себи гроб.“ Сечењи је имао право. Мађарско насиље је ископало себи гроб. Народности су се ослободиле тог насиља и данас су бивши угарски Срби, Румуни и Словаци задовољни грађани својих националних држава.

САДРЖАЈ

	Страна
Предговор	3
I. Борба за равноправност народа у Угарској	5
II. Развојачење војне границе и претварање вероисповедних школа у комуналне	21
III. Мађарски језик у народносним основним школама	39
IV. Апоњијев школски закон	54
V. Основне школе у служби помађаривања	74
VI. Средње школе у служби помађаривања	95
VII. Помађаривање од колевке па до гроба	109
VIII. Кад мађарски државници говоре „родољубиво“	129